کەشکۆڵە شیعرێکی کوردیی "گۆرانی"

کۆکردنەوەی

شێخ عەبدولموئمینی مەردۆخی

(١٧٣٩ ــ ١٧٩٧)

ساغکردنەوەو سەرەتاو پەراوێزنووسینی

ئەنوەری سوڵتانی

سلێمانی ٢٠١٠

283 ٨٩١,٥٩٧١٠٧

مەردۆخی، عەبدولموئمین (کۆکردنەوە)

کەشکۆڵە شیعرێکی کوردیی گۆرانی

ساغکردنەوەو سەرەتاو پەراوێزنووسیی ئەنوەری سوڵتانی.

سلێمانی: چاپخانەی شڤان، ٢٠١٠.

٥٦٧ل: ٢٥×١٧,٥ سم.- زنجیرە؛ ١١٠

١- ئەدەبی کوردی- لێکۆڵینەوە. ٢- ناونیشان٣- پاشکۆی وەرگێڕدراو

بنکەی ژین

وا، ئاوڕی نویژیکی پیرۆزم دایەوە

نویژی، کە بانگی لە منارەی سەوزی منداڵیمدا دراوە و

ئیستە، دوای پەنجا ساڵ،

لە میحرابی ئیقامەیدا دەوەستم.

یەکەم شیعری "هەورامی"

دایکم ـــ ئامینەی محەمەدیان

فێری کردم:

"قەتارێ ئاما، گەوهەر بارشەن

خورشید خاوەر، سەرقەتارشەن"

منیش، بەرهەمی دە ساڵ ڕەنجم

لە نوێژگەی خۆشەویستیدا

پێشکەش بە ڕووگەی ڕازاوەی

مامۆستاکەم دەکەم،

قەبووڵ بێت!

ئەنوەر

له چاپکردنی ئەم کەشکۆڵەدا، ئەرکی من ساغکردنەوەی شیعرەکان، ڕوونکردنەوەی هەندێ لایەنی زمانەوانی و پێکهێنانی ژیننامەی شاعیرەکان بووە، نەک لێکدانەوەی شیعر و وەرگێڕانیان بۆ سەر شێوە زمانی کرمانجی خواروو ــ واتە سووک کردنی باری سەرشانی خوێنەر!

من بە توندیی دژ بەو بۆچوونە دەوەستم کە شیعری کرمانجی ژووروو یا هەورامی وەربگەڕێتە سەر شێوە زاری کرمانجی خواروو. بۆ چوونێکی وەها، یەکپارچەیی گەل و یەکێتی زمانی نەتەوایەتییمان دەخاتە پرسیاری جیددییەوە. با ڕووناکبیری بەرپرسی کورد خۆی لەگەڵ زاراوەکانی زمانی کوردیدا ڕابێنآ ء بیرۆکەی (زمانی یەکگرتووی کوردی)، مەفهوومێکی بەرتەسکی ناوچەگەرانە وەرنەگرێت.

سپاسنامە

کاری ئامادەکردنی ئەم کتێبە، ماوەیەکی زۆری خایاند، لەو ماوەیەدا، یارمەتیم لە گەلێک مامۆستاو شارەزاو دۆست و برادەر وەرگرت. بە ئەرکی سەر شانی دەزانم سپاسی هەموو ئەو زاتانە بکەم وا بە ناردنی کتێب ، وتار، ناساندنی سەرچاوە، ڕێنموونی، ساغکردنەوە و تایپ و چاپ، ئەرکیان لە کارەکەی من کەمتر نەبوو.

مامۆستا محەممەدی مەلا عەبدولکەریم، بۆ ڕێنموونی و ناردنی نوسخەی (ع)و نووسینی پێشەکی، کاک محەممەد عەلی سوڵتانی، بۆ ناردنی نوسخەی (س)، د. ئەمیری حەسەن پوور، بۆ نووسینی سەرەتا، مامۆستا کەماڵ مەحموود فەرەج و کاک ئەسعەدی سراج الدینی و کاک جاسم هەورامی بۆ پێدا چوونەوەی سەرەتاو دەقی شیعرەکان، کاکم ــ عومەری سوڵتانی (وەفا) بۆ گەلێک یارمەتیی ئەدەبی، کاک ڕەسووڵی قادری بۆ گەلێک یارمەتی ئەدەبی، خێزانم ــ نەسرین برنا، بۆ یارمەتی زۆر و ساغکردنەوەی دەقەکان، خاتوو شێری لەیزەرو ئەندامانی بەڕێوەبەرایەتی "ترەستی سۆن بۆ کوردستان" بۆ ئامادە کردنی بەشی ئینگلیزی و چاپی کتێبەکە، د. م. عیسا وەلی و بەشی تورک و ئێرانی لە کتێبخانەی بریتانیا، بۆ نووسینی سەرەتاو ئیجازەی چاپی دەستنووسەکە وچاوپۆشیکردنیان لە مافی کۆپی ڕایتس، کتێبخانەی "بودلیان" (ئۆکسفۆرد) بۆ ئیجازەی چاپی وێنە ڕەنگییەکانی شەرەفنامە، کتێبخانەی ئەنجومەنی ئاسیایی پادشایی، چاپەمەنی زانستگەی ئۆکسفۆردو گۆڤاری مەدرەسەی توێژینەوەی ڕۆژهەڵاتی و ئەفریقیەکانی زانستگەی لەندەن بۆ ئیجازەی چاپی پاشکۆی ١و ٢ و ٣، دوکتور د. ن. مەکەنزی بۆ ئیجازەی میهرەبانانەی لەمەڕ چاپی وتارەکەی خۆی (پاشکۆی سێیەم)، د. نەبەزو کاک توانا کەمال مەحموود، خوالێخۆشبوو خاتوو سوبحیە نادرو کاک مستەفا کەریم بۆ تایپی کتێبەکە، کاک سالار فەخری، کاک سامان جاف، خاتوو میراندا واتسۆن، کاک مەجید حەقی و کاک عەتا موفتی بۆ دیزاینی کتێبەکە، مەڵبەندی ڕۆشنبیریی کوردو بنکەی ڕاگەیاندنی کوردی لە لەندەن بۆ "سکەن"ی لاپەڕەکان و گەلێک یارمەتی دیکە.

بەڕێزان:مامۆستا محەممەد عەلی قەرەداغی، مامۆستا محەممەد ڕەسول هاوار، مامۆستا عوسمان هەورامی، هونەرمەند ناسری قازی زادە، کاک هەژار، کاک حەسەنی قازی، خوالێخۆشبوو د. عابد سراج الدینی، کاک ئەنوەر قادر محەممەد،

کاک فەرهاد پیربال، کاک محەمەد حەمەباقی، کاک حەکیم مەلا ساڵح، کاک سەربەست کەرکووکی، کاک ئەحمەدی شەریفی، کاک ئەحمەد نەژاد، کاک ستار هەڵەبجەیی، کاک ئەمیری شاهسواری بۆ ناردنی کتێب و وتار، ناساندنی سەرچاوەو گەلێک یارمەتی تر، سەرنووسەرانی بەڕێزی گۆڤارو ڕۆژنامە کوردییەکان: مامۆستای کورد، گزینگ، یەکگرتن، پەیڤ، پەیام، مەڵبەند، هەنگاوو ژینی نوێ، بۆ چاپی ڕاگەیاندن و هەواڵ لەسەر کەشکۆڵەکە، هەروەها گەلێک ڕۆحی گەورەی تر، کە بەداخەوە ناویانم لەبیر نەماوە.

هەموولایەک لە خزمەتکردنی ئەدەبی کوردیدا سەرکەوتوو بن.

ئەنوەری سوڵتانی

وتەیەکی پێویست

ئەم کتێبە (کەشکۆڵە شیعرێکی کوردیی گۆرانی) کە شێخ عەبدولموئمینی مەردۆخی سەدەی هەژدەهەم (نێوان ١٧٨١-١٧٨٣) کۆی کردووەتەوەو نووسیویەتیەوە، شاکارێکی گرانبەهای پێشینانە، کاک ئەنوەری سوڵتانی ساغ و ئامادە و (ترەستی سۆن بۆ کوردستان) ساڵی ١٩٩٨ چاپی یەکەمی بڵاو کردووەتەوە.

بنکەی ژین، لەبەر بایەخە مێژووییەکەی، وەک دەقێکی کۆن بۆ لێکۆڵینەوەی زمانەوانی و شێوەزاری گۆرانی و ئەدەبیاتی زووی کوردی، پێویستی بینی ئامادەی بکاتەوە بۆ چاپێکی تری بێ کەموکوڕی، چونکە چاپی یەکەم؛ هەم هەڵەی چاپی زۆر بوو، هەم لە ڕوونووسکردنەوەی دەقی شیعرەکاندا، وەک دەبوو، ڕەچاوی هێشتنەوەی پیتەکانی عەرەبیی وەک (گ، ڤ، ێ، ژ، چ)ی تێدا نەکراوە، لەکاتێکدا ئەمانەتی مێژوویی و زانستی و پێویستیەکانی لێکۆڵینەوەی قۆناغەکانی گەشەکردنی زمان و ڕێنووسی کوردی، وا دەخوازن دەستکاریی ئەو پیتانە نەکرێ و وەکوو خۆیان بهێڵرێنەوە و تێکەڵ بە ڕێنووسی نوێ بکرێن.

پار بەڕێز محەمەدڕەشید ئەمینی پاوەیی، کە خەمخۆرێکی دەستنووسی کوردییە لەودیو، کاتێک ئاگاداری ئەم پرۆژەیەی بنکە بوو، وتارێکی بەکەڵکی خۆیی لەسەر کەموکوڕیەکانی چاپی یەکەم، پاش خوێندنەوە وبەراوردکردنی بەشێکی دیاری شیعرەکانی دەستنووسەکە، بۆ سوود لێوەرگرتن خستە بەردەست. جێی باسە کاک "سدیق ساڵح"ی ئەندامی دەستەی بەڕێوەبردنی بنکە، بۆ ڕاپەڕاندن و بەئەنجام گەیاندنی ئەم کارە، ئەرکی ڕاستکردنەوەی هەڵەکانی چاپی یەکەم و جێکردنەوەی پیتەکانی عەرەبیی دەستنووسەکە و بەراوردکردنەوە و پێداچوونەوەی کتێبەکە و دواجار لەبەرچاوگرتنی بەشی زۆری سەرنجەکانی کاک محەمەدڕەشیدی گرتە ئەستۆ، تا ئەمەی لێ پێک هات کە پێمان وایە چاپێکی تا ڕادەیەکی زۆر تەواوی ئەو کتێبەیە.

بنکەی ژین، کە ئەم چاپە نوێیە دەخاتە کتێبخانەی کوردییەوە، بە پێویستی دەزانێ سوپاسی کاک محەمەدڕەشید ئەمینی پاوەیی و مامۆستا محەمەد عەلی قەرەداغی بکات، کە هەریەکەیان بە شێوەیەک بەشێکی ناتەواویەکانی چاپی یەکەمی ڕاست کردووەتەوە؛ بە هیوایشە لەو ڕێیەوە خزمەتێکی کردبێ.

بنکەی ژین — مارسی ٢٠١٠

ڕوونکردنەوەیەک

ئەم دەقەی کتێبەکە، دوای چاپی دووهەم لە لایەن بنکەی ژینەوە، ئامادە کراوە و هەموو ئەو ناتەواوییانەی تێدا تەواو کراون کە بە داخەوە چاپەکەی بنکەی ژین هەیبوو. یەک لەوان هەشت لاپەڕەی ئا٣ پەراوێزەکانی سەرەتا بوو کە، لەبەر هەر هۆکارێک و بە بێ ئیجازەی من، لەو چاپەدا قرت کرابوو.

ئەنوەر

هاوینی ٢٠١٧

پێرست

پێشەکی: مامۆستا محەمەدی مەلا کەریم

سەرەتا: ئەنوەر سوڵتانی

- هەندی پێناس بۆ شیعرەکان
- بیسارانی یا مەحزوونی؟
- شاعیران، ژیان و بەرهەمیان

١. ئاغە کۆر

٢. شیخ ئەحمەدی تەختی

٣. میرزا ئیبراهیم

٤. ئەلیاس بەگ

٥. ئوەیس بەگ

٦. پەشیو

٧. شیخ جەمالەددینی یەکەمی مەردۆخی

٨. مەلا حافق فەرهاد

٩. شیخ حەسەنی دەرەهەردی

١٠. خانای قوبادی

١١. لالۆ خوسرەو

١٢. دەردین

١٣. ڕەزا بەگ

١٤. مەولانا زەینەلعابدین

١٥. شاکە

١٦. شیخ شەمسەددین دەرەهەردی

١٧. مەلا تاهیر ئەورامی (ئەورامانی)

١٨. عەبدی

١٩. عومەر نەججاڕی

٢٠. سۆفی عەلی کێونانی

٢١. شیخ عەبدولموئمینی دووەمی مەردۆخی

٢٢ (حاجی عەلی محەمەد بەگی تیلەکۆ

٢٣. مەولانا فەڕڕوخ پاڵنگانی

٢٤ (مەلا فەزڵوڵا

٢٥. مەولانا قاسم

٢٦ و ٢٧. نەناسراو (لااعلم)

٢٨. شیخ لوتفوڵلا

٢٩. مەحزوونی "بیسارانی"

٣٠. محەمەدئەمین بەگی ئەورامی

٣١. محەمەد قولی سولەیمان

٣٢. شیخ مستەفای تەختی

٣٣. ئوستاد میکائیل

٣٤. نازر بستی

٣٥ و ٣٦. یاسکە و یۆسف یاسکە

٣٧. مەلا یۆسف، برای مەلا حەبیبی گلان

٣٨. مەلا یۆسف ڕۆیسە/ دۆیسە

٣٩. شیخ یەعقووب جان

دەقی شیعرەکان

دەقی شیعرەکان بە ڕینووسی نویی کوردی

وینەی ئۆریجینالّی لاپەڕەکانی دەستنووسەکە

سێ پاشکۆ:

- "کەشکۆڵیکی بچووکی شیعری گۆرانی"، ئی. بی. سۆن

- بەشیك لە وتاری "گۆران ": ڤ . مینۆرسکی

- "هەندی شیعری لیریکی گۆرانی"، د. ن. مەکەنزی

بەشی ئینگلیزی:

پێشەکی

سەرەتا، کتێبخانەی بریتانیا

سەرەتا، دوکتۆر ئەمیر حەسەنپوور

لەپێناوی ساغکردنەوە و تێگەیشتنی

شیعری کوردی بە دیالێکتی "گۆرانی"دا

محەمەدی مەلا کەریم

بایەخی دیالێکتی گۆرانی لە زمانی کوردیدا، لە ئاستی بایەخی هیچ دیالێکتیکی تری ئەم زمانەدا نییەو لە هیی گشتیان زیاترە. ڕاستە هەر کام لە دیالێکتە سەرەکییەکانی زمانی کوردی ڕوویەکی هەیە بایەخێکی تایبەتیی ئەداتێ، بەڵام کە بەراوردی ئەم ڕووانەو ئەم بایەخانە ئەکەین بۆمان دەرئەکەوێ هیی دیالێکتی گۆرانی لە هیی ئەوانیتر گەلێ زیاترە. ئەوەندە هەیە، بەداخەوە، لە ئەنجامی ئەو بارودۆخەی تێکڕای نەتەوەی کوردی تیا ئەژی و ئەو وەزعەی بۆ هەرکام لە دیالێکتەکانی زمانەکەی هەڵکەوتووە، دیالێکتی گۆرانی لە هەر کام لەم دیالێکتانە کەمتر بایەخی دراوتێ، بەڵکوو ئەشتوانین بڵێین هەر هیچ نەبێ لەناو خۆمانا هیچێکی وای بۆ نەکراوە، با وجووی ئەوەی چەند سەدە زمانی ئەدەبیی دیوانیی میرنشینیی ئەردەڵان بووە، وەک زمانێکی ئەدەبی، بەشێکی زۆری کوردستانی گرتووەتەوە. با، لەپێشا، بەراوردێکی بایەخی دیالێکتە سەرەکییەکانی زمانەکەمان بکەین، بزانین هیی هەر کام لە چ ڕوویەکەوەیە:

دیالێکتی گۆرانی

- دیالێکتی گۆرانی هاوسنوورییەکی بەربڵاوی لەگەڵ ناوچەی گەلێ لە دیالێکتەکانی زمانە ئێرانی یەکان هەیە کە ئەمەیش بۆ ساغکردنەوەی ڕەگ وڕیشەی ئەم دیالێکتەو پێوەندی لەگەڵ ئەو دیالێکتانەی تر زۆر پڕ بایەخە.

- کۆنترین شیعری کوردی کە بۆ پتر لە هەزارو دووسەد ساڵ ئەگەڕێتەوە، بە دیالێکتی گۆرانییە (شیعری باڵووڵی ماهی).

- دەوڵەمەندترین ئەدەبی لە ناو تێکڕای دیالێکتە کوردییەکاندا هەیە (شیعری یارسان= ئەهلی حەق و شاعیرانی تری ئەم چوار ــ پێنج سەدەیەی دوایی).

- بەرهەمی ئایینێکی لە هیی هەر گەلێکی تری دراوسێ زیاتر هیی کورد ــ کە ئاینی یارسانە، بە دیالێکتی گۆرانییە (شیعرە ئایینی یەکانی یارسان).

دیالێکتی کرمانجیی سەروو:

- نوێژی کوردانی ئێزیدی کە بەشێکن لە کورد بە یەکێ لە وردە دیالێکتەکانی کرمانجیی سەرووە.

- کتێبی ئایینیی ئێزیدییان کە "جیلوە"و "مەسحەفی ڕەش"ن، بە یەکێ لە وردە دیالێکتەکانی کرمانجیی سەروون.

- کۆمەڵی بەرهەمی تری ئایینی ئێزیدی بە شیعر، بە وردە دیالێکتی ئەم دیالێکتە هەن.

- بەرهەمی شیعری کوردیی لەسەر رێ وڕەسمی شیعری عەرەبی، بەر لە هەر دیالێکتیکی کوردی، لە دیالێکتی کرمانجیی سەروودا داهاتووە، وەک شیعری "فەقێ تەیران" و "مەلا جەزیری" و "ئەحمەدی خانی"و "مەلا باتەیی"و هیی گەلێکی تر.

دیالێکتی کرمانجیی خواروو:

- بەرهەمی شیعری بەم دیالێکتە لە چاو دیالێکتەکانی ترا نوێیە، بەڵام لە هەر کامێکی تریان زیاتر گەشەی کردووە و پێگەیشتووە.

- بە هۆی ئەو باروودۆخە سیاسییەوە کە بۆ ناوچەی بە کرمانجیی خواروو ـــ دووی کوردستان هەڵکەوتووە، ئەم دیالێکتە لە هەر دیالێکتیکی تری کوردی زیاتر پەرەی سەندووە و گەشەی کردووە و خزمەتی کراوە و کتێب و گۆڤار و ڕۆژنامەی پێ بڵاو کراوەتەوە و لێی کۆڵراوەتەوە و گراماتیکا و فەرهەنگی بۆ نووسراوە.

دیالێکتی لوڕی:

-هاوسنووری گەلێ لە دیالێکتەکانی زمانە ئێرانی یەکانە.

- لەو ڕۆژەوە شیعەیەتی بووە بە مەزەبی بەشی زۆری خەڵکی ئێران، بە هۆی نزیکبوونەوەی ئایینیی کوردە لوڕەکانەوە لە فارسەکان، هەستی کوردایەتییان زۆر کەم بووەتەوە و ئیتر نە تێکڕا خۆیان بە کورد زانیوە و نە بەشی زۆری ئەوانیش وا لێیان کۆڵیونەتەوە وەک کورد مامەڵەیان لەگەڵ کردوون. بۆیە تا ئەم ساڵانەی دوایی پاڵ پێوەنەرێکیان بۆ بایەخدان بە دیالێکتەکەیان و ژیاندنەوەی بەرهەمی شیعری نووسراو و سەرزارەکییان نەبوە.

* * *

من تەنها وەک خوێندەوارێکی کوردی ناپسپۆڕ، کە نیمچە شارەزاییەکم لە مەسەلەکە هەیە بە هەڵسەنگاندنێکی سەر پێی کە بۆ کورتە وتارێکی وەک ئەم وتارە دەس بداو لە کەسێکی وەک من بووەشێتەوە کە بایەخی پتری دیالێکتی گۆرانیم لەچاو دیالێکتەکانی تری زمانی کوردی، بە بۆچوونی خۆم، لە چەند خاڵێکا، دەربڕیو ئێستا دێمە سەر بابەتی نووسینەکەم کە پیشاندانی چەند پێشنیایەکە بۆ ڕەخساندنی شارەزابوونێکی باشی خوێندەواری کورد لە دیالێکتی گۆرانی و ساغکردنەوەو لێکدانەوەی شیعری گۆرانی و ڕزگارکردنی ئەم کەلەپوورە زۆرو زەبەند و بەرفراوان و بەتام و چێژە، لە مانەوەی بێ سوود لێ وەرگیران لە دووتوێی بەیاز و کەشکۆڵە کۆن و لەسەر پارچە قاقەزی ڕزیوو پەڕپووت و زەرد هەڵگەڕاو لە ناو کتێبی ئەم وئەو و لە ژێر باری تۆز و خۆڵی کەڵەکەکردووی گەردوون و لەژێر پێی مشک و مۆرانەدا، پاش ئەوەی بە درێژایی سەدەها ساڵ چەندی لێ فەوتاوە وەک بە ناوی ئەو شاعیرانەو ئەو بەرهەمانەدا بۆمان دەرئەکەوێ کە نە پاشماوەی شاعیرەکان دیارە و نە لە هیچ کوێیەکەوە سۆراخێکی ئەو بەرهەمانە مان بۆ ئەکرێ. لەم ڕۆژەدا کە هەموو گەلێ چیی لە توانا بێ بۆ زیندوو کردنەوەی بچووکترین نیشانەیەکی شارستانیەتی خۆی ئەیکا، ئێمەیش شوورەیی یە بۆمان چیمان لێ بووەشێتەوە بۆ ژیاندنەوەی پاشماوەی پشتگوێ خراوی ئەدەبمان، نەیکەین، تا دەوری خۆی لە زاخاو دانەوەی دڵ و مێشکی خوێندەوارانی کوردا ببینێ و بێتە مەیدانی خۆنواندنەوە و چەند تائێستا توانی شانازیکردنمان بە کەسانێکی وەک بێسارانی و خانای قوبادی و مەولەویی تاوەگۆزییەوە، بۆ ڕەخساوە، ئەوەندەیشمان بۆ شاعیرانی تری دیالێکتی گۆرانی و هەموو دیالێکتەکانی تری زمانە ئازیزەکەمان بۆ بڕەخسێ.

من کە ئێستا ئەم چەند لاپەڕەیە لەسەر پێشنیای دۆستی ئازیزم کاک ئەنوەری سوڵتانی ئەنووسم تا لەپاڵ بەرهەمی ڕەنجی چەند ساڵەیا بە ساغکردنەوەی کەشکۆڵێکی گۆرانییەوە لەگەڵ چەند پێشبەندو پاشبەندی تری کۆمەڵەی ڕۆشنبیری کوردا بڵاوی بکاتەوە، تا ئەم ساتەیش کارەکەی ئەوم بەرچاو نەکەوتووە. ڕاستە ئەو چابوکانەو چالاکانە فۆتۆیەکی ئەو کارەی خۆی بۆ ناردووم چاوێکی پیا بگێڕم و باری سەرنجی خۆمی، ئەگەر بووم، بۆ دەربڕم، بەڵام بە هۆی ئەو بارودۆخەوە کە ئەمڕۆ ئێمەی تیا ئەژین، هێشتا ئەو نێرراوەی ئەوم پێ نەگەیشتووە، لەوەیش دڵنیام کە هەر هیچ نەبێ تا ئەم چەند لاپەڕەی بۆ ئەنووسم و بۆ ئەنێرم دەرفەتی ئەوەم بۆ نالوێ ببینم و بزانم چیی کردووە و چۆنی کردووە. ئەوەندە هەیە لە

ڕێگای ئەو ئاگادارییەوە کە چوار ــ پێنج ساڵە بە هۆی نامەو نامەکارییەوە لەنێوان من و کاک ئەنوەردا هەیە بە هۆی دوو ـ سێ وتارەوە کە لە دەوروبەری کارەکەیا لە گۆڤارە کوردییەکانی هەندەرانا بڵاو کراونەتەوەو لە سەفەری ساڵی ڕابوردوو ما بە هیوای تیمار بۆ ئەڵمانیا دەستم پیایانا ڕاگەیشت و خوێندمنەوە، ئەزانم لای کەمی لە ڕووی ساغکردنەوەی تێکست و بەراوردی نوسخەو ڕاست خوێندنەوەی وشەی شیعرەکانی کەشکۆڵەکە، لەگەڵ ئەوەیش کە خۆی خەڵکی ناوچەیەکی کوردەواری نییە بە دیالێکتی گۆرانی بدوێن، کارێکی فرە و فرەگەورەی کردووە. خۆ ئەگەر بە کەڵک وەرگرتن لەو هەموو کوردە ڕۆشنبیرانەیش بووە بە وڵاتانی ئورووپادا ئاوارەو پەڕەوازە بوون، توانیبێتی فەرهەنگێکی ڕەسا بۆ وشەکانی کەشکۆڵەکە ساز بکاو پوختەیەکی واتای شیعرەکان لێک بداتەوە، ئەوە کارێکی کردووە سەردەستەی هەر کارێ بێ لەم مەیدانەدا بکرێ، هەرچەند ئەزانم ئەوەی هەر بۆ نەکراوە کە بۆنەی وتنی زۆرتری پارچە شیعرەکان بدۆزێتەوە، چونکە ئەوە بەندە لەسەر وەدەسهێنانی نوسخەیەکی بڕواپێکراو ــ ئەگەر ببێ ـ کە ئەو بۆنانەی تیا نووسرابێ، ئەوەیش بۆ هیچ شاعیرێکی کۆن و نوێی کورد بە باشی هەڵنەکەوتووە.

*   *   *

من ڕای خۆمم لە بارەی دیالێکتی گۆرانییەوە بەم جۆرە دارشت کە بایەخی ئەم دیالێکتە لە زمانی کوردیدا لە ئاستی بایەخی هیچ دیالێکتێکی تری ئەم زمانەدا نییە و لە هیی گشتیان زیاترە. بەڵگەیشم بۆ ئەم ڕایەی خۆم، بە خەیاڵی خۆم هێنایەوە، جا ئەگەر خوێندەوارانی ئازیز و ئەوانەی خۆیان بە سەنگوسووک کردنی دیالێکتەکانی زمانی کوردییەوە خەریک کردووە ئەم بۆچوونەم لێ بسەلمێنن، دیارە ئەوانیش، وەک من، بکەونە پەیجۆری ئەو چارە سەرانەی ئەبێ بۆ هەق دانەوە دەستی ئەم دیالێکتەو یارمەتیدانی، کە جێگای شایانی خۆی لە ناو دیالێکتەکانی زمانی کوردیدا بگرێ ــ جێبەجێ بکرێن.

ئێمەی کورد، ئەمڕۆ دوو ئەرکی کولتووریی گەورە لە پێش چاوی خۆمانا بەزەقی ئەبینین. ئەرکێکیان هەموو زمانی کوردی، بە هەموودیالێکتەکانیەوە، ئەگرێتەوەو، ئەرکێکیشیان تایبەتە بە دیالێکتی گۆرانییەوە. ئەو ئەرکەیان کە هەموو زمانی کوردی ئەگرێتەوە، ئەرکی ئامادە کردنی فەرهەنگێکی گەورەی کوردی ـ کوردییە کە چی لە وشە بەرکارو لە کارکەوتووەکانی گشت دیالێکتەکانی زمانی کوردی دەسگیر ببێ، هەمووی بگرێتەوە. ئەم وتارەی من بۆ دووان لەم مەبەستە نەنووسراوە. لە بەر ئەوە لێرەدا هەر ئەوەندە ئەڵێم، وەک یەک دوو جاری تریش،

با بەناوی ڕاستەوخۆی خۆیشمەوە نەبووبێ، ڕوونم کردووەتەوە، هێنانەدیی ئەم ئەرکە، بەر لە هەرچی، پێویستی بە ئامادە کردنی کۆمەڵێ فەرهەنگی گەورەو مامناوەندی و بچووکی هەموو دیالێکت و وردە دیالێکتەکانی زمانی کوردییە بەجیاجیا کە پاشان لە ئەنجامی بەراوردکردن و لێکدانی هەموویاندا فەرهەنگێکی گەورەی سەرانسەریی هەموو دیالێکتە کوردی یەکان ئامادە بکرێ.

ئەرکەکەی تریشیان ئەرکی ساغکردنەوەی کەلەپووری شیعری و ئایینیی بە دیالێکتی گۆرانی یە کە ئەدەبی ئایینیی یارسان، کە هەمووی هەر شیعرە، بەشێکی زۆری ئەو کەلەپوورە ئەگرێتەوە. هێنانەدیی ئەم ئەرکە، لە بەر ئەو پایەو پلە گەورەیەی ئەم کەلەپوورە لە چوارچێوەی دیالێکتی گۆرانیدا هەیەتی و لەبەر ئەو شوێنەی، وەک وتمان، دیالێکتی گۆرانی لە چوارچێوەی زمانی کوردیدا داگیری کردووە، مەنزڵێکی درێژخایەن بەڕێگای جێ بە جێکردنی ئەرکی یەکەمەوە ئەبڕێتەوە. بۆ هێنانەدیی ئەم ئەرکەی دووەم ئامادەکردنی فەرهەنگێکی گۆرانی- کرمانجیی خواروو یان گۆرانی- فارسی، کە لام وایە ئەمەیان بۆ ڕۆژی ئەمڕۆ ئاسانترو کەردەنیتر و سوودبەخشترە، پێویستییەکی ئەو تۆیە وا ئەزانم دواخستن هەڵناگرێ. ئامادەکردنی فەرهەنگێکی وا خزمەتێکی لەبەرچاوە بە زمانی کوردی چونکە دیالێکتی گۆرانی هەزاران وشەی کۆنی وای هەیە هێشتا لە تێکستە ئەدەبی و ئایینیەکانی یارسانا پارێزراون و وەک ئەو دیالێکتە کوردیانەی تر نییە کە پاشماوەیەکی ئەدەبیی زۆر کۆنیان نییە وشەی وایان بۆ تێدا هەڵگیرابن، لەلایەکی تریشەوە ڕاستەڕێی ڕەخساندنی توانی ساغکردنەوەی ئەو گشتە کەلەپوورە ئەدەبی- ئاینییە ڕێبازی یارسان بۆی بەجێ هێشتووین و هێشتا بەشی هەرەزۆری هەر بە دەس لێنەدراوی ماوەتەوە. بێگومان ئەرکی ئامادە کردنی فەرهەنگێکی وا ئەرکێ نییە بە کەسێک و دوان جێبەجێ بکرێ. ئەرکێکە تەرخان کردنی پارەیەکی مۆڵ و کادرێکی زۆر و کارامەی ئەوێ. بە حوکمی ئەوەیش کە ناوچەی گۆراننشین، بە هەموو لقەکانی دیالێکتی گۆرانییەوە، بەشی هەرە زۆری ئەکەوێتە کوردستانی ئێرانەوە، ئەبێ ئەم کارە لەوێوە دەست پێ بکا .

من ئاگادار نیم ئێستا لە هیچ لایەکی کوردستانی ئێرانا زانکۆیەک، یا هیچ نەبێ کۆلێژێکی ئەدەبییات هەیە یا نییە. ئەگەر نەبێ ئەوە بارەکە بارەها گرانتر ئەبێ و پێویست ئەکا هەموو ئەوانەی لەوێ بە تەنگ زمان و فەرهەنگ و کولتووری کوردەوەن دەس بخەنە ناو دەسی یەک و تێبکۆشن کۆلێژێکی ئەدەبییات لە شوێنێکی لەباری وەک کرماشان بکرێتەوە. جێ بە جێ کردنی ئەرکێکی وا زۆر گران و زەحمەت نایەتە پێش چاوم. جا ئەگەر کۆلێژێکی وا کرایەوە ئەبێ کورسی

یەکیشی بۆ (لێکۆڵینەوەی دیالێکتی گۆرانی) تیا دامەزرێنرێ. ئەگەر شتێکی وا کرا، ئەرکێکی سەرەکیی سەرشانی ئەو کورسییە تەرخانکردنی کادری کارامە و پێویست ئەبێ بۆ ئامادەکردنی فەرهەنگی گۆرانی ـ کرمانجیی خواروو یا گۆرانی ـــ فارسی کە پێشتر لێی دوام و ئەبێ ئەو فەرهەنگە هەموو ئەو وردە دیالێکتانە بگرێتەوە کە بەر گۆرانی و هەورامی و زەنگەنەیی و شەبەکی و تارادەیەک زازایی ئەکەون کە هەموویان لە بنەماڵەی دیالێکتی گۆرانین. نووسین و بڵاوکردنەوەی فەرهەنگێکی وا بەردی بنەمای ساغکردنەوەی هەموو ئەو کەلەپوورە کوردییەیە بە دیالێکتی گۆرانی -بە هەر کام لە وردە لقەکانیەوە- نووسراون. کە کورسیی ناوبراو بووو توانیی ئەو فەرهەنگەی وتمان ئامادە بکا، هەقی ئەوەمان ئەبێ دڵی خۆمان خۆش بکەین کە ئەتوانین لە مەیدانی لێکۆڵینەوەی دیالێکتی گۆرانیدا گەلێ کاری تریش بکەین. جا بۆ ئەوە من ئەم پێشنیامانەم ئەخەمە پێش چاو بە هیوای ئەوەی ڕۆژێ لە ڕۆژان کە کورسیی ناوبراو هاتەدیی، بیر لە جێبەجێکردنیان بکاتەوە:

١ - دانانی بەرنامەیەک بۆ کۆکردنەوە و وێنەگرتنەوەی کەشکۆڵ و بەیاز و پارچە دەستنووسی کوردیی کۆن و لەپێش هەمووەوە هیی دیالێکتی گۆرانی و ئایینی یارسان لای هەر کەس و لە هەر دەزگایەکی ئەکادێمی و ڕۆشنبیریی هەر وڵاتێکدا هەبێ. ئێستا کتێبخانە تایبەتەکانی دەسنووس لە ئێران و عیراق و تورکیا و شام و میسرو گەلێ وڵاتی تری ئیسلام و گەلێ لە شارانی ئەورووپا گەلێ دەسنووسی کۆنی شیعری کوردی یان تیایە کە تەنانەت زۆریشیان لە بەر ناشارەزاییی کادرەکانی ئەو شوێنانە، بە فارسی یا تورکی دراونەتە قەڵەم. هەروا هێشتا لە کوردستان خۆیا لە کتێبخانەکانی ئەم و ئەو و لەناو پاشماوەی هەندێ بنەماڵەی مەلا و ئاغا و خوێندەواران و تەنانەت لای کەسانی تریش ئەم جۆرە دەسنووسانە دەسگیر ئەبن. ئەگەر ئەو کۆلێژی ئەدەبیات و کورسیی لێکدانەوەی دیالێکتی گۆرانییەی پێشنیامان کردن دامەزرن، ئەوانیش و بەڵکوو بەشە کوردی یەکانی ئێستای کۆلێژی پەروەرشی زانکۆی بەغدا و ئادابی زانکۆی سەلاحەدینی هەولێر و زانکۆی سولەیمانی و دهۆکیش، ئەتوانن ــبە مەرجێ وەک کۆلێژی وڵاتانی خواپێداویان لێ بێ و وەک ئێستا هەر ناوی زل و دێی وێران نەبن- بەرنامە بۆ خۆیان دانێن بۆ کڕین و کۆکردنەوەی ئەو دەسنووسانەی لەوانە بێ بکڕرێن و بۆ وێنە لەڕوو گرتنەوەی ئەوەی بووە بە موڵکی دەوڵەتان و نافرۆشرێ .

٢ - هەر لایەنێ لەم لایەنانە دەسنووسێکی لەم بابەتەی دس کەوت، ئەبێ لایەنەکانی لە جۆری خۆی لێ ئاگادار کاو وێنەی بۆ لێ بگرێتەوە، بۆ ئەوەی وێنەی ئەم دەسنووسانە لە هەموو لایێ لە بەر دەستی لێکۆڵەرەوە و توێژەرەوەی کوردی ئەو وڵاتانا بێ و یەکتری لە هەر دەسکەوتێکی خۆیان لەم مەیدانەدا ئاگادار بکەن بۆ ئەوەی وردە وردە توانی ئەوە بڕەخسێ بکەوینە بڵاوکردنەوەی کەلەپووری هێشتا بڵاونەکراوەی شیعری کوردی.

٣ - گەڕان بە دوای ناسینەوەی شاعیرانی بە دیالێکتی گۆرانی ــ دوودا تا بتوانین شیعرەکانیان بە ڕاستی ساغ بکەینەوە. ئەمەیش لە ڕێگای ئەوەوە کە بە لێکۆڵینەوە و خستنە سەر شریتی دەنگی خەڵکی ڕەسەنی ناوچەی هەر کام لەو شاعیرانە، بزانین وشە چۆن گۆ ئەکەن، هەر چەند لەوانەیشە بە هۆی تێپەڕبوونی ساڵەهاوە لەسەردەمی ئەو شاعیرانەوە تا ئەمڕۆ هەندێ گۆڕان و لە چۆنیەتیی گۆکردنی هەندێ وشەدا لە ناو ئەو خەڵکانەدا پەیدا بووبێ، تا لە ئەنجامی ئەمەوە بتوانین شیعرەکانیان لەڕووی چۆنیەتیی گۆکردنی وشەکانیانەوە بەڕاستی بخوێنینەوە و بە شێوە نووسینی ئەمڕۆی کوردی بەڕاستیان بنووسینەوە. بۆ نموونە ئاخۆ لە حاڵی ئیزافەی وشەیەکدا (ی)ی ئیزافە لەدوایەوە دائەنێن یا تەنها ژێرەیەکی ژێر لێو (کسرە مختلسە)ێک گۆ ئەکەن. لە دەسنووسەکانی تا سی چل ساڵی لەمەوپێشی شیعری دیالێکتی گۆرانی، بەڵکوو هیی هەموو شیعری کوردیدا، کە بە شێوە نووسینی فارسیی کۆن نووسراونەتەوە، لە کەم شوێنی حالی ئیزافەدا (ی)ی ئیزافە نووسراوە. جا ئاخۆ ئەم (ی)ی ئیزافەیە نەنووسراوە بەڵام گۆکراوە و ئەکرێ، یا وەک نەنووسراوە، گۆیش نەکراوەو ناکرێ. ئێمە ئێستا لە ڕێگای ورد بوونەوە لە سەنگی بەیتە شیعرەکانەوە کە شوێنی ئەم جۆرە (ی)یەیان تیایە و نەنووسراون، ئەتوانین هەندێ شوێنیان ساغ کەینەوە و دڵنیا ببین ئەم جۆرە (ی)یەیان تیا گۆ ناکرێ چونکە ئەگەر گۆ بکرێ بەیتەکە لەنگ ئەبێ. بەڵام حاڵی وایش زۆرە کە (ی) کە نەنووسراوە کەچی ئەگەر گۆیش بکرێ و بیشنووسرێ بەیتەکە لەنگ نابێ. بۆ حاڵی وا پێویستمان بە گەڕانەوە بۆ سەر وردە دیالێکتی خەڵکی ناوچەی ژیانی شاعیری خۆی هەیە تا بزانین لەو وردە دیالێکتەدا، ئەو (ی)یە گۆ ئەکرێ یا ناکرێ تا ئێمەیش ئێستا لە خوێندنەوەو نووسینەوەدا پێڕەوی لەوانە بکەین و شیعری شاعیرەکە بەوجۆرە بنووسینەوە و بخوێنینەوە کە ئەو خۆی وتوویەتی و خوێندویەتیەوە .

هەروەها لە هەندێ وردە دیالێکتی گۆرانیدا بۆ حاڵی ئیسبات ــ بۆ نموونە ـ ئەوترێ (کرو = کەروو) و بۆ حاڵی نەفی ئەوترێ (مکرو= مەکەروو). لە هەندێ دیالێکتی تریشدا بۆ حاڵی ئیسبات ئەوترێ "مکرو = مکەروو"و بۆ حاڵی نەفی

ئەوترێ (مکرو = مەکەروو). وردە دیالێکتی تری وایش هەیە بۆ حاڵی ئیسبات تیا ئەوترێ (مکرو = مەکەروو)و بۆ حاڵی نەفی تیا ئەوترێ (نمکرو = نمەکەروو). جا ئەگەر لە پارچە شیعرێکا ئیسباتیش و نەفییش بۆ یەکێ لەم سێ جۆرە پێکەوە هەبوو، جوێکردنەوەی نەفی و ئیسبات ئاسان ئەبێ. هەروەها شوێنی وایش هەیە مەعنای ڕستەی نەفی و ئیسباتمان بۆ تیا دەسنیشان ئەکا. بەڵام ئەگەر تەنها حاڵەتێ لە دوو حاڵەتەکە هەبوو و لەوانەبوو سەرمان لێ بشێوێنێ، بۆ نموونە هەر وشەی (مکرو) هەبوو، بۆ زانینی ئەوە ئاخۆ "مەکەروو"ی نەفیی (کەروو)ە یا (مکەروو)ی ئیسباتی (مەکەروو یا نمەکەروو)، ئەبێ بە مەعنای شوێنەکەدا ساغی کەینەوە. لە هەموو شوێنێکیشا تەنها (شوێن) مەعنامان نادا بە دەستەوە و ئەوەمان بۆ ساغ ناکاتەوە کە وشەکە نەفیە یان ئیسباتەو، کێومالْمان بە شیعرەکانی تری ئەو شاعیرەدا پێویست ئەبێ تا بزانین (نمەکەروو)یەکمان دەسگیر ئەبێ تەکلیفی ئەم (مکرو)یەی پێ ساغ بکەینەوە و بەهۆیەوە بزانین ئیسباتە و (مکەروو یان مەکەروو)ە. زۆرجاریش یا هەر یەک پارچە شیعری ئەم شاعیرەمان لە بەردەستا ئەبێ، یا لە پارچەکانی تریا - ئەگەر هەیبوو- بە مرازەکەی خۆمان ناگەین. بۆیە ئەگەر زانیمان شاعیرەکە کێیە و خەڵکی کوێیە و، خەڵکی ئەو ناوچەی نشیمەنی ئەوە چۆن وشەی ئیسبات و نەفی لێک جوێ ئەکەنەوە، ئەوا هەر لە بنەڕەتەوە ئەم گیروگرفتەمان نایەتەڕێ و، بە دیتنی وشەکە ڕاستوڕەوان ئەزانین (مەکەروو)ی نەفیەو ئیسباتەکەی (کەروو)ە یان (مکەروو) یان (مەکەروو)ی ئیسباتە و نەفیەکەی (نمەکەروو)یە. ئەمەی هێنامانەوە بە نموونە تەنها وشەیەک بوو، وشەی ئاڵۆزی تری وا گەلێ زۆرە کە شێوە نووسینی فارسی ئامێزی کۆن تیا دستەوەستان ماوە و ناتوانێ ڕاستیمان پیشان بدا چۆنی بێ هەڵەو بێ گرێوگۆڵ بخوێنینەوە.

٤ - دانانی دەرزێکی شێوەنووسینی کۆن و نووسینی شکستە و شتی وا. هەرچی شیعری کوردیی بە دیالێکتی گۆرانی هەیە، بەڵکوو هەرچی شیعری کوردی هەیە کە هێشتا هەر دەستنووس بێ و بڵاو نەکرابێتەوە یا ئامادە نەکرابێ بۆ بڵاوکردنەوە، هەموو بە شێوەنووسینی فارسیی ئامێزی کۆن نووسراوەتەوە و زۆر کەمی لە هەندێ شوێنیدا وردە دەسکارییەکی شێوە نووسینەکەی کراوە. زۆریشی بە شێوەی شکستە نووسراوەتەوە کە خوێندەواری کوردی ئێستا، مەگەر لە کوردستانی ئێران، ئەویش زۆر کەم، ئەگینا بەڕاستی بۆی ناخوێنرێتەوە. لە بەر ئەوە ساغکردنەوەی تێکڕای دەسخەتی کوردیی کۆن کە بەشی هەرەزۆری شیعرە، ئەرکێکی گەورەیە و تەنها بۆ ئەو کەسانە جێبەجێ ئەکرێ کە

شارەزاییەکی باشیان لە شێوە نووسینی فارسیی کۆن و بە تایبەتی خەتی شکستەدا ببێ. لە بەر ئەوە دانانی دەرزێکی فێربوونی نووسین و خوێندنەوەی ئەم شێوە نووسینە کارێکی پێویست و مەرجێکی ڕەخساندنی دەرفەتی ساغکردنەوەی پاشماوەی شیعری دەسنووسیی کوردیی کۆنە.

٥ - دیالێکتی گۆرانی لە بەر ئەوەی ماوەیەکی دوورودرێژە بەرهەمی ئایینی و ئەدەبیی پێ ئەنووسرێ و باری کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیریی بە دیالێکتی گۆرانی- دووانیش هەرگیز ئەوەندە پێشکەوتوو نەبووە بیر لە نووسینی فەرهەنگ و لێکدانەوەی کەلەپووری ئایینی و ئەدەبیی خۆیان بکەنەوە، بە تێپەڕینی زەمان، وشەگەلێکی فرەیان لە بە کارهێنانی ڕۆژانە کەوتوون و وایان لێ هاتووە کە ئێستا بەشی زۆری خەڵکەکە واتایان نازانن. جا لە بەر ئەوەی زۆر لەم وشەگەلە لە چوارچێوەی شیعری گۆرانیدا ماونەتەوە، ئێستا ئێمە بە هۆی ئەم وشە واتا نەزانراوانەوە لە ئاستی ساغکردنەوەی زۆر لەم شیعرانەدا دەستەوەستان ماوین. بۆیە، نووسینی فەرهەنگێ بۆ ئەو جۆرە وشانە ئەرکێکی پێویستی ئەمڕۆی سەرشانمانەو، ئەبێ لەگەڵ هەر وشەیەکدا ئەو تاقە بەیتە یا ئەو بەیتانەیش بلاو بکرێنەوە کە ئەو وشانەیان تێدا هاتووەو، داوا لە شارەزایان بکرێ کە هەر ئاگادارییەکی بە بەڵگەوەیان لە بارەی واتای ئەو وشانەوە هەبێ، بەو لایەنەی ڕاگەیەنن کە فەرهەنگەکەی بڵاو کردووەتەوە، و ئەگەر کرا خەڵاتێکی باشیش بۆ یارمەتیدەرانی ئەم مەیدانە تەرخان بکرێ.

٦ - دانانی فەرهەنگێ بۆ ئیستیلاحە ئایینییەکانی یارسان، لەگەڵ لێکدانەوەیەکی تێروتەسەلی ئەو ئیستیلاحانە، چونکە فەرهەنگێکی وا ڕۆڵێکی گەورە لە ساغکردنەوەی کەلەپووری ئەدەبی ــ ئایینیی یارسانا ئەبینێ. ئەیشبێ سەرمایەی یەکەم کە لەم مەیدانە دا بخرێتە کار زانایانی ئایینی یارسان خۆیان واتا پیرو مەلاکانیان بێ چونکە لە هەر کەس باشتری لێ ئەزانن.

٧ - هەر لەم بارەوە بڵاوکردنەوەی کەرەستەیەکی باش دەربارەی زانستی سۆفیەتی و ڕێبازەکانی سۆفی و دەروێشی و فەرهەنگێکی دەوڵەمەندی ئیستیلاحەکانی ئەهلی تەسەوف، دەورێکی باش لە لێکدانەوەی واتای شیعری کۆنی کوردی تێکڕاو شیعری بە دیالێکتی گۆرانی بە تایبەتیدا ــ ئەبێ، چونکە زۆر لەو شیعرانە شیعری سۆفیەتین و پڕن لە هێمای سەر بەم بابەتە.

٨ - لە بەر ئەوەیش کە شیعری کۆنی کوردی تێکڕاو هیی دیالێکتی گۆرانی بە تایبەتی کە داستانی زۆری کۆنی کوردی و لە فارسی یەوە وەرگێرراوی تیا کراوە بە شیعر، پڕە لە بابەتی ئەفسانەی کۆن، پێویستی یەکی زۆرمان بە فەرهەنگێکی ئەفسانەی کۆنی کوردی و فارسی و ئیسلامی هەیە کە پوختەی هەر کام لەو ئەفسانانەی لەچەند دێڕێکا تیا باس بکرێ. ئەمە یارمەتییەکی زۆرمان ئەدا بۆ ساغکردنەوەی ئەو شیعرانەی لەم بابەتەدا نووسراون یا هێمایەکیان بۆ یەکێ لەم ئەفسانانە تیایە.

٩ - هەرچەند من لەو باوەڕەدام ساغکردنەوەی شوێنە ئاڵۆزەکانی بابەتە مێژوویی و ڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتیەکانی ژیانی کوردەوای ئەبێ بەر لە هەر کەس بە ڕەنجی شانی زانایانی کورد خۆیان و بە کەڵک وەرگرتن لە کەلەپووری خۆمان جێ بە جێ بکرێ، نایشکرێ ڕۆڵی ڕۆژهەڵاتناسانی ئەورووپایی و بێگانەی تریش لە مەیدانی کوردۆلۆگیدا تێکڕاو بە تایبەتی لە بارەی یارسان و دیالێکتی گۆرانی یەوە بە هیچ کلۆجێ پشتگوێ بخرێ. لە بەر ئەوە بوونی بەرنامەیەکی بەربڵاو بۆ کۆکردنەوە و وەرگێڕانە سەرکوردیی بەرهەمی ئەو کوردۆلۆگانە کارێکی زۆر سوود بەخش ئەبێ و یارمەتییەکی زۆرمان لە مەیدانی زمانەوانی و فەرهەنگ نووسینی کوردی و بە تایبەتی لە بارەی یارسان و دیالێکتی گۆرانییشەوە ئەدا.

١٠ - دوا پێشنیایش لەم مەیدانەدا دانانی سنووقێکی چاکە خوازییە بۆ یارمەتیدانی کڕینەوەی دەسنووسی کۆنی کوردی و دەکۆمێنتەکانی یارسان و ئێزیدی و هەر دەکۆمێنتێکی تری کوردی و هەر کەرەستەیەکی ڕۆشنبیری کە پێوەندی بە زمان و مێژوو وباری کۆمەڵایەتیی کورد و کوردستانەوە هەبێ و وێنەگرتنەوەیان و خستنە بەردەستی توێژەرەوانی کورد_ یان.

* * *

ڕەنگ بێ ئامادەکردنی ئەم وتارە خاڵی نەبێ لە گەلێ ناتەواوی و کەموکورتیی زانستی و بەرنامەیی. عوزرم بۆ پاساودانی هەر ناتەواوی و کەموکورتییەکی لەم چەشنە ئەوەیە مەسەلەکە هەر ئەوەندەی لێ ئەزانم و لایشم وایە کەم لە هیچ هەر باشترە و ئەم چارەسەرانەیش کە لێرەدا پێشنیام کردوون، بەرهەمی زەحمەتکێشان و ئازارچەشتنمن بە گەلێ کاری ساغکردنەوەی شیعری دیالێکتی گۆرانییەوە، وەک دیوانی مەولەوی و خوسرەوو شیرینی خانای قوبادی و کەشکۆڵی مەحموود پاشای جاف و کۆمەڵێ پارچە شیعری پرژو بڵاوی تر. هەرچەند ئەزانم هێنانەدیی ئەم پێشنیایانەم کارێکی ئاسان نییە بۆ کولتوورێکی بآکەس و بآچاودێریکەری وەک

کولتووری کورد، بەڵام لەوە دڵنیام کە ئەگەر ڕۆژێ هەڵکەوت لایەنێ بوو لایێ بە لای ئەم کولتوورەدا بکاتەوە، ئەم پێشنیایانەی من دەسەچیڵەیەک ئەبن بەدەستیەوە بەرپێی تاریکی بۆ ڕوون بکەنەوە. بۆیە ئومێدەوارم خوانایانی ئازیز، ئەگەر چەردەیەکی کەمیش بووە، سوود لەم چەند لاپەڕە نووسینە ببینین، هەر ناتەواوی یەکیان تیا دی بۆمی ڕاست بکەنەوەو، بەوە کارێک بکەن ئەم پێشنیایانە لە تەقەلای پیرۆزی ڕێ خۆشکردنا بۆ ساغکردنەوە و تێگەیشتنی شیعری دیالێکتی گۆرانی دەورێکیان ببێ.

بەغدا، ٤/ ٨/ ١٩٩٦

سەرەتا

ئەم کەشکۆڵە شیعرەی ئێستا دەکەوێتە بەردەستی خوێنەری کورد، بەشێکە لە "بەیاز"ێکی کۆن کە کتێبخانەی بریتانیا ــ بەشی هیندورۆژهەڵات[١] پاراستوویە و ژمارەی .MS. Or ٦٤٤٤ی پێ داوە. سەرجەمی بەیازەکە، ١٦٨ لاپەڕە (٨٤ پەڕە)یە و بریتیە لە تەجویدی قورئان، هەندێ دۆعا و پاڕانەوە بە زمانی عەرەبی، چەند شیعرێکی فارسی بۆ ستایشی خوا و پێغەمبەر و "خولەفای ڕاشدین"و، بەشی شیعرە کوردییەکان. ئەم بەشەی دوایی، زیاد لە نیوەی قەبارەی بەیازەکە دەگرێتە بەر (٤٦ پەرەِ لەسەرجەمی ٨٤ پەڕە = ٩٢ لاپەڕە لە ١٦٨ لاپەڕە).

نووسەر و کۆکەرەوەی شیعرەکان، شێخ عەبدولموئمینی دووهەمی مەردۆخی کوڕی شێخ جەمالەددینی یەکەم، بەیازەکەی لە ساڵانی نێوان ١١٩٦و ١١٩٨ی مانگی بەرانبەری ٢/ ١٧٨١ و ٤/ ١٧٨٣ی زاینیدا نووسیوەتەوە. دەستنووسەکە، "میرزا سەعید" ناوێک لە مانگی ئۆکتۆبەری ساڵی ١٩٠٢دا، بە (مووزەخانەی بریتانیا)ی فرۆشتووە.[٢] (لەو سەردەمانەدا، هێشتا کتێبخانەی بریتانیا پێک نەهاتبوو و بەشی کتێبەکانیش هەربە ناوی مووزەخانەی بریتانیاوە دەناسرا.

ماوەیەک دوای ئەوەی دەستنووسەکە گەیشتووەتە لەندەن، بەشی شیعرە کوردییەکان سەرنجی کوردناسانی بەرە و خۆی ڕاکێشاوە و کەسانی وەک "مێجەر سۆن"[٣] ، "مینۆرسکی"[٤] و "مەکەنزی"[٥]، (بە تەرتیب، لە ساڵانی ١٩٢١، ١٩٤٣و ١٩٦٥دا)، وتاریان لەسەر نووسیوە.

لە هەموو ئەو ماوەیەدا، جگە لە چەند تاقەکەس، کورد خۆی بە هەواڵی کەشکۆڵەکەی نەزانیوە و هەوڵێکی بۆ بڵاوکردنەوەی دەقی شیعرەکان نەداوە. من لە ساڵی ١٩٨٦ بە دواوە، خەریکی خوێندنەوە و ساغکردنەوەی شیعرەکان و ئامادەکردنی دەستنووسەکە بووم بۆ چاپ و بڵاوبوونەوە. لەوماوەیەدا بە هۆی چەند وتارێکەوە، ناوەرۆکی کەشکۆڵەکەم بە خوێنەری کورد ناساندووە.[٦] بەڵام

---

[١] The British Library, Oriental and India Office Collection.

[٢] The British Museum

[٣] Major E B Soanne

[٤] Prof. V Minorsky

[٥] Dr D N MacKenzie

[٦] بروانە، ئەنوەر سوڵتانی،

بڵاوکردنەوەی دەقی شیعرەکان بە هۆی هەندێ تەنگ و چەڵمەی عەینی، وەک دڕاویی و هەڵپرواوی، یاخود، ئاڵۆزی و پاش و پێشی لاپەڕەکان و هەروەها شێوەخەتی شێخ عەبدولموئمینەوە، کە ئامێتەیەک لە عەرەبی و فارسی کۆنەو، لەژوور هەموانەوە، مەسەلەی دارایی، لە گونجان نەهاتووە.

١. تایبەتمەندییەکانی دەستنووسەکە:

کاتالۆگی کتێبخانەی بریتانیا- بەشی هیندورۆژهەڵات، بە ناوی "دەستنووسی کوردی"یەوە، تاقە چوار دەستنووسی تۆمار کردووە، کە ئەم بەیازە، یەکیانە.[٧] دەستنووسە کوردیەکانی تر- کە ئەوانیش وەک کەشکۆڵی شێخ عەبدولموئمین بە شێوەزمانی "گۆرانی" نووسراون، لەگەڵ دەستنووسە فارسییەکاندا تۆمار دەکرێن.

بەگشتی، زۆربەی کتێبخانە ئەورووپییەکان، دەستنووسی گۆرانی بە فارسی لە قەڵەم دەدەن و لەگەڵ دەستنووسی فارسیدا تۆماریان دەکەن. ئەم نەریتە چەوتە، بەڕواڵەت، لە "چارلز ڕیۆ"وە[٨] داکەوتووە کە لە ناوەڕاستەکانی سەدەی نۆزدەهەمدا، بەرپرسی بەشی دەستنووسە ڕۆژهەڵاتییەکان[٩] بووە لە مۆزەخانەی بریتانیا.

- "دەستنووسە کوردییەکانی کتێبخانەی کتێبخانەی بریتانیا"، گۆڤاری پەیڤ، ژمارە ١٦، ئۆگوستی ١٩٩٢، لەندەن، لل. ١٥٤٦ تا ٥٧
- "شەش دەستنووسی کوردیی گۆرانی لە کتێبخانەکانی ئینگلستان"، گۆڤاری یەکگرتن، ژمارە ١٦، ١٩٩٣، دانیمارک، لل. ١٠٥ تا ١١٦

[٧] Oriental Manuscripts, Vol. A-L, (Kurdish).

سیانەکەی تر بریتین لە نوسخەی:
- مەم و زینی ئەحمەدی خانی؛
- چیرۆکە شیعری "سیف الملوک و بدیع الجمال" ی محمد جەوادی ئێرانی (سیاپۆش)؛ و
- نۆبار و عەقایدی ئەحمەدی خانی.

[٨] چارلز ڕیۆ لە باسی شێوە زمانی گۆرانیدا دەنووسێ: "گەرچی لە کوردستان قسەی پێدەکرێت، بەڵام لە بنەڕەتدا فارسییە. بڕوانە پەراوێزی ژمارە ٩
Charles Rieu, "Catalogue of Persian Manuscripts in the British Museum", Vol.٢, ١٨٨١, P. ٧٢٨.

[٩] Charles Rieu, "Catalogue of Persian Manuscripts in the British Museum", Vol.٢, ١٨٨١, P. ٧٢٨.

کاتالۆگی کتێبخانەکە، زانیارییەکی کەمی لەسەر ئەم دەستنووسە بەدەستەوە داوە:

"شیعری بە فارسی و زاراوەی سنەیی زمانی کوردی، ساڵی ٩٨- ١١٩٧ک.[١٠] بەیازێکە لە شیعری فارسی زاراوەی گۆرانی و شیعری ستایش لەسەر ئیمام و خولەفای ڕاشدین (١ ئا تا ٨ ئا)، سەرەتاکەی ناتەواوە، بە شوێنیدا شیعری گۆرانی دێت کە ماددەی تاریخ و "مقطعات"ن و هەندێکیان "شێخ ئەحمەدی کوڕی مستەفا هۆنیونیەتەوە(٨ ب تا ٥٤ ب)، شیعری شەڕ و ئازایەتی (٥٥ ئا تا ٥٧ ئا) ژمارەیەک غەزەلی "حەسەن "(٥٧ ب تا ٧٣ ئا) و هەندێ شیعری عەرەبی (٧٣ ب تا ٨٤ ئا). لە ساڵانی ٨ ــ ١١٩٧ی کۆچی دا نووسراوە، ٨٤ پەڕەیە، قەبارەی پەڕەکان (٨×٢,٨) سانتیمەترە"[١١]

زیاد لەو زانیارییانەی کاتاڵۆگەکە، پێویستە بگوترێ شوێنی جۆر بە جۆری دەسنووسەکە، ناو و مۆری نووسەر و هەندێ کەسی دیکەی پێوە دیارە کە بە دابی کۆن، ناوی خۆیان لەسەر نووسیوە: "احمد بن محەمەد رشید"، "محمد وسیم"، "ابو الفتح خان کریم خان [زند؟]" ، "ابن مجد الدین شیخ ابو الحسن الاردلانی المردوخی الباقل ابادی"و. ...

٢. تایبەتمەندییەکانی کەشکۆڵە شیعرەکە:

شیعرە گۆرانییەکان، بەشی هەرە گرنگی بەیازەکە پێک دێنن. ئەم بەشە سەرجەم ٤٦ پەڕە واتە ٩٢ لاپەڕەیە (٨ ب تا ٥٤ ئا) بە خەتی نەسخ و لەسەرەوە بۆ خوار نووسراونەتەوە. شیعرەکان بە شێوەیەکی بابەتی دابەش کراون. واتە شێخ عەبدولموئمین، بێ ئەوەی مەسەلەکە ڕابگەیەنێت، یا عینوانێکی تایبەتیان بۆ دابنێت هەموو شیعرە غەرامییەکانی لەسەرەتادا هێناوە، ئینجا شیعری ئایینی و فەلسەفی بە شوێن ئەواندا نووسیوەتەوە. تاقمی دووهەمی شیعرەکان لە دەورووبەری لاپەڕە ٤٤ەوە دەست پێ دەکەن و بە کۆتایی هاتنی کەشکۆڵەکە، ئەوانیش کۆتاییان دێت. شیعرە غەرامییەکان، کە بەشی سەرەکیی کەشکۆڵی شێخ پێک دێنن، لە یەکەم لاپەڕەوە تا دەوروبەری لاپەڕە ٤٤ درێژەیان هەیە. هەر لاپەڕەیەک لە سێ یا چوار ستوون پێک هاتووە. هەوڵی نووسەر بۆ کەڵک وەرگرتن لە هەموو شوێنی کاغەزەکە، کارێکی وای کردووە هەندێ جار فەردە شیعرەکان تووشی تێکەڵاوییەکی ئەوتۆ هاتوون کە جیاکردنەوە و خوێندنەوەیان لە

[١٠] The Oriental Manuscripts, Vol. M-Z, P ٢٤٩, Persian
[١١] Handlist of Persian Manuscripts, ١٨٩٥ -١٩٦٦

گونجان نایێت. ئەو مەسەلەیە و هەندێ هۆکاری تر، بوونەتە هۆی پەیدابوونی تەنگوچەڵەمە لە مەسەلەی ساغکردنەوەی شیعرەکان و دیاری کردنی شاعیرەکانیان. ئەو باسە بە دوور و درێژی، لە پاشماوەی ئەم وتارەدا دێت و ژمارەی هۆنەر و هۆنراوەکان لە لاپەڕەکانی دواتردا ڕوون دەکرێنەوە.

٣. نووسەری کەشکۆڵەکە:

کۆکەرەوە و نووسەری شیعرەکان، "شێخ عەبدولموئمین"ی دووهەمی مەردۆخی (١٢١١-١١٥٢ ک/ ١٧٩٦-١٧٣٩ز) کوڕی شێخ جەمالەددینی یەکەم (١١٦٩-١١٠٨ک/ ١٧٥٦- ١٦٩٦ز)ە.

شێخ عەبدولموئمین، خەتیب و ئیمامی جومعەی شاری سنە- پێتەختی خانانی ئەردەڵان بووە لەسەردەمی ئەمارەتی "خوسرەوخانی گەورە" کوڕی ئەحمەد خانی موهاجیردا. خوسرەو خان لەنێوان ساڵانی ١١٦٨ و ١٢٠٤ی کۆچی (٩٠/ ١٧٨٩-١٧٥٤/٥) والی ئەردەڵان بووە، بەڵام لەوماوەیەدا جارێک لەلایەن کەریم خانی زەندەوە لەسەر کار لابراوە و بۆ ماوەی سێ ساڵ (٩-١١٧٦) بە دەست بەسەری لە "شیراز" پێتەختی زەندییەکان ڕاگیراوە. فەرمانی حکوومەتی ئەردەڵان لەو ماوەیەدا بۆ "سولەیمان پاشا"، "محەمەد پاشا" و "عەلی خانی کوڕی محەمەد پاشا" دەرچووە، کە هەرسێکیان لە بابانەکان بوون و بە بەرتیلی زۆر، دڵی "خانی زەند"یان نەرم کردووە.[١٢] لە کۆتاییی ساڵی ١١٧٩دا سەرلەنوێ ئەمارەتی ئەردەڵان دراوەتەوە دەستی خوسرەوخان و گەڕاوەتەوە بۆ کوردستان (تاریخ مشاهیر کرد، ٣، ٢٥٨)[١٣].

لە ساڵانی دەست بە سەریی خوسرەوخاندا، جەعفەرخانی زەند[١٤] بۆ لاواندنەوە و گێڕانەوەی "ڕەزاقوڵی خان"ی برا و "خان ئەحمەد خان"ی کوڕی خوسرەوخان، شێخ عەبدولموئمینی ناردووە بۆ شارەزوور.

---

[١٢] لە مێژووی بنەماڵەی ئەردەڵاندا سێ کەس بەو ناوە هەبوون کە سێهەمیان باوکی ئایەتوڵڵا شێخ محەممەدی مەردۆخی بووە و لە نێوان ساڵانی ١٣١٤ – ١٢٤١ ی کۆچیدا ژیاوە.

[١٣] بڕوانە، آیت الله شیخ محمد مردوخ کردستانی، "تاریخ کردستان و توابع"، ج ١ ل ٢

[١٤] بۆ زانیاریی زیاتر لەسەر شێخ عبدالموئمن بڕوانە،

- مەلا عبدلکریم مدرس، "بنەماڵەی زانیاران"، ئامادە کردنی محمد علی قرەداغی، ج ١، بەغدا ١٩٨٤، لاپەڕە ١٢٥
- بابا مردوخ روحانی، "مشاهیر کرد"، ج ١، سروش، تهران ١٣٥٤، ل ٢٧١

ئەو دوو کەسە و پاشماوەی خێزانی خوسرەو خان ـــ دوای ئەوەی "عەلی موراد خان"ی زەند[١٥] ، خوسرەو خانی لەسەر کار وەلانا و ئەمجارە داوای لێ کرد بچێتە ئیسفەهان- چووبوون بۆ شارەزوور. مەئمووریيەتێکی ئەوتۆ، پلەوپایەی کۆمەڵایەتیی شێخ عەبدولموئمین لە دیوەخانی ئەردەڵانەکان دەردەخات. گیرسانەوەی شێخ لە شارەزوور و نەهاتنەوەی بۆ "سنە" ش، پەیوەندیی نزیکی ئەو زاتە و وەفا و بەینەتی بە نیسبەت خوسرەو خان دەخاتە ڕوو. ئەو ڕاستییەش بە هۆی پارچە شیعرێکەوە دەسەلمێ کە شێخ، بە بونەی عەزڵکرانی خوسرەو خانەوە هۆندوویەتەوە و لە کەشکۆڵەکەی خۆیدا تۆماری کردووە. بڕوانە: وتاری ژمارە ٢١ لە بەشی (شاعیرەکان، ژیان و بەرهەمیان)دا.

"شێخ محەمەد مەردۆخی کوردستانی"دەنووسێ: "شێخ عەبدولموئمینی دووهەم زاتێکی بەڕێز و لە خوداترس بووە، هەموو زانستە باوەکانی سەردەمی خۆی زانیوەو کتێبی "درالنظیم" دانراوی ئەوە. شێخ لە ساڵی ١١٥٢ی کۆچی ٤/ ١٧٣٩ ز هاتووەتە دنیا و لە [مانگی سەفەری] ساڵی ١٢١١ (ئۆگۆستی ١٧٩٦ز) کۆچی دوایيی کردووە. پارچە شیعرێکی فارسی لەپشت کتێبی درالنظیم نووسراوەتەوە کە ئەم مێژووە دەسەلمێنێ و ئەوە، تەرجەمە کوردییەکەیەتی: "شێخ موئمین کۆتایی بەم کتێبە هێنا، تەمەنیشی هەر بە چاکە کۆتایيی هات. لە مانگی سەفەردا بەرەو جەننەت سەفەری کرد و مەزرای جیهانی بێ بەقای بەجێهێشت. چەند ڕۆژێک بە ئێش و ئازارەوە [لەم جیهانەدا] مایەوە، ئینجا، لە دونیای پڕ خەم و خەفەت کۆچی

لە پەیوەندی کارەکانی شێخ عبدالمئمندا پێویستە ئاماژە بە دەستنووسێک بکرێت کە لە کتێبخانەی مەجلیسی شۆرای ئێران پارێزراوە. دەستنووسەکە ناوی "مەلا شتیخم کرد"ە کە لە سەر کتێبی "الزوراء" ی محمد بن اسعد جلال الدين دوانی (٨٣٠ تا ٨٠ ی کۆچی / ١٤٢٧ تا ١٥٠١ ی زایێنی) نووسراوە و پێشکەش بە امیر شرفخان حاکمی جزیرە [ابن] عمری کوردستان کراوە.
شێخ عبدالموئمن نوسخەکەی بە شێوە خەتی نەسخی تەحریری لە ساڵی ١١٩٢ ک/ ١٧٧٨ز دا لە مزگەوتی حاجی ڕەحیم بۆ مامۆستای خۆی "محمد قسیم کوڕی شێخ ئەحمەدی تەختەیی نووسیوەتەوە (بڕوانە کاتالۆگی دەستنووسەکانی کتێبخانەی مەجلیسی شۆڕای ئێران).
سەبارەت بە شەرەفخانی حاکمی جزیرە پێویستە بگوترێ بەو ناوە سێ کەس لە "حاکمانی عەزیزان" هەبوون کە لە جزیرەی ابن عمر حکوومەتیان کردووە.یەکەمیان کوڕی ئەمیر ابراهیم بووە (٨٥٠ ک/ ١٤٤٦ز). دووهەمیان کوڕی ئەمیر بەدر بووە و لە ساڵی ٩٢٥ ک/ ١٥١٩ دا مردووە.سێهەمیان، کە من لام وایە دەبێ دەستنووسەکە پێشکەش بەو کرابێت، کوڕی خان ئەبداڵ و هاوچەرخی شەرەفخانی بدلیسی نووسەری شەڕەفنامە بووە. بۆ زانیاری لەسەر حاکمانی عەزیزان (بەدرخانیان) بڕوانە شەرەفنامەی بەدلیسی، هەروەها بابا مەردوخ ڕۆحانی، هەمان، ب ٣، ل ٣٠٧.

[١٥] کوڕی سادق خانی زەند (استظهار الدوله)، کە حکوومەتی کوردستانی بە دەست بووە و لە ساڵی ١٢٠٢ ک/ ١٨٨٧ز دا دەرمان داو کراوە.

کرد. ئەی جوامێر! بە هۆی ئەوەوە، کە [شێخ]، خۆی بە "ئوخرەتا" بانگ دەکرد، [مادە] تاریخی مردنەکەشی بوو بە (اخرتی)- ١٢١١ی کۆچی".[١٦]

مەردۆخ هەروەها دەنووسێ: "شێخ دوو کوڕی لێ بەجێ ماوە: جەمالەددینی دووهەم و شێخ حەسەن کە ئەمیان خۆشخەت بووە و کتێبە دەسنووسەکانی مزگەوتی دار الاحسانی سنە، بە خەتی ئەو نووسراون."[١٧]

مامۆستا مەلا عەبدولکەریمی مودەرریس لە بنەماڵەی زانیاران، ب١، ل١٢٥ دا هەر ئەو شیعرە فارسییانەی هێناون و نووسیویە: "لە پشتی کتێبی 'درالنظم' دا، ئەم شیعرانەی نووسیوە". کە دوور نییە هەڵەیەکی چاپی بێت، دەنا مامۆستا زانیویەتی شیعرەکان هی ئەو نین و کەسێکی دیکە لە باسی مردنی شێخدا هۆنیونیەتەوە.[١٨]

٤. چوارچێوەی مێژوویی:

کەشکۆڵەکە، لەسەردەمی خوسرەو خانی گەورە ـ لووتکەی دەسەڵاتداریی ئەردەڵانەکان-دا نووسراوەتەوە. مێژووی ئەردەڵان دەگەڕێننەوە بۆ سەردەمی ئەردەشیری بابەکان و سەرەتای حوکمی ساسانیان (مێژووی مەستوورە، حدیقە ناسری، مێژووی خوسرەو کوڕی محەمەد، شەرەفنامەی بەدلیسی). بەڵام مێژووی نووسراوی بنەماڵەکە، لەسەردەمی چەنگیزخان (مێژووی خوسرەو کوڕی محەمەد کوڕی مەنووچیهر) یا ساڵی ٥٦٤ی کۆچی ٩-١١٦٨ی زایینییەوە (تاریخ مردوخ، حدیقە ناسری، تحفە ناسری) دەست پێ دەکات و بە مردنی ئەمانوڵڵاخانی دووهەم "غوڵامشاخان" لە نۆهەمی جمادی الثانی ساڵی ١٢٨٤/ هەشتەمی سپتەمبەری ١٨٦٧ لە هەلومەرجێکدا کۆتایی دێت کە ناسرەددینشای قاجار فەرمانی حکوومەتی بۆ "خانان" کوڕە گەورەی غوڵامشاخانی ئەردەڵان دەر

---

[١٦] یەک لە حاکمانی بنەماڵەی زەند، کە لە ساڵی ١١٩٩ ک / ١٧٨٤ ز دا کۆچی دوایی کردووە.

[١٧] شیخ موئمن کرد ختم این کتاب — ختم عمرش نیز شد پس بالصواب
در صفر کردش سفر سوی بهشت — مزرع دنیای فانی را بهشت
چند روزی ماند با درد و الم — کرد رحلت زین جهان پر ز غم
چون به خود میزد ندای اخرتی — "اخرتی" تاریخ فوتش ای فتی
اخرتی = ١٢١١ک. بەرانبەر لەگەڵ ١٧٩٦ ز.

[١٨] مەلا عەبدولکەریمی مودەڕڕیس، "بنەماڵەی زانیاران"، ب ١، ل ١٢٥

نەکرد و مامی خۆی واتە "فەرهاد میرزای موعتەمەدوددەولە"ی کردە والیی کوردستان[١٩].

لە مێژووی نووسراوی بنەماڵەی ئەردەڵاندا، ئێمە ڕووبەڕووی ناوی چەند "خوسرەو" دەبینەوە: یەکەمیان "خوسرەو ئاشەوان"ـە (٣١١ک/٤ ـ٩٢٣ز)، کە گوایە "یەزدگیردی سێهەم"- دواپین شاهی ساسانی کوشتووە (تاریخ مردوخ، ٢، ٩١) و بە یارمەتی "ابومسلم مروزی" لەسەردەمی "ابوالعباس احمد عباس (سفاح)دا، دەستی بە سەر کوردستاندا گرتووە.[٢٠] دووهەمیان، ئەو "خوسرەو"ەیە وا لە دیاربەکرەوە هاتووە و قەڵای "زەڵم" ی لە شارەزوور بنیات ناوە، چل ودوو ساڵێک لەوێ حوکمی کردووە و لە ساڵی ٦٠٦ی کۆچی (١٠ــ ١٢٠٩ز)دا، مردووە (تحفه ناسری، هەمان لاپەڕە). سێهەم، خوسرەوی کوڕی سولەیمان خان (١٠٩٣-١٠٩٠ک =٢/ ١٦٨١-٨٠/ ١٦٧٩ز).[٢١] چوارەم، خوسرەو خانی گەورە کوڕی ئەحمەد خانی موهاجیر (١٢٠٤-١١٦٨ ک - ١٧٨٩/٩-٥/ ١٧٥٤ز) و پێنجەم، خوسرەوخانی ناکام کوڕی ئەمانوڵڵاخان (١٢٦٢- ١٢٥٠=٦/ ١٨٤٥-٥/ ١٨٣٤ز)ە. جگە لەوانە، دووسێ کەسی دیکە لە خانانی ئەردەڵانیش هەر ناویان خوسرەو بووە بەڵام گرنگایەتی ئەمانیان نەبووە.[٢٢]

خوسرەو خانی جێی باسی ئێمە، خوسرەوخانی گەورە، کوڕی ئەحمەد خانی موهاجیرە، کە لە مانگی محەڕەمی ساڵی ١١٦٨ (=١٧٥٤ز)، لە لایەن محەمەد حەسەن خانی قاجار ــ بناغەدانەری زنجیرەی شاهانی قاجارەوە[٢٣] کراوەتە حاکمی

---

[١٩] لەو سەردەمەدا (١٨٥١)، عوسمانییەکان حوکمی بابانیاکانیان هەڵوەشاندبووەوە. ئەگەر کەسێکی وەک عەزیز بەگی بابان هەوڵی دابین کردنەوەی دەسەڵاتی بنەماڵەی خۆی دا و سەرنەکەوت. ئەردەڵانییەکانیش درەنگتر لە سەردەمی عەبباس خانی سەردار ڕەشیدی ئەردەڵاندا هەوڵێکی بێ ئەنجامی هاوشێوەیان دا.

[٢٠] میرزا شکرالله سنندجی (فخرالکتاب)، "تحفه ناصری در جغرافیا و تاریخ کردستان"، مقابله، تصحیح، حواشی و تعلیقات از دکتر حشمت الله طبیبی، امیرکبیر، تهران ١٣٦٦ [١٠٨٧]، ص ٩

[٢١] بۆ بەراوردی ساڵانی کۆچی لەگەڵ زایێنی کەڵکم لەم سەرچاوەیە وەرگرتووە: فردیناند ووستفنفلد و ادوارد ماهلر، "تقویم تطبیقی هزار وپانصد ساله هجری و قمری و میلادی"، مقدمه و تجدید نظر از دکتر حکیم الدین قریشی، فرهنگسرای نیاوران، تهران ١٩٨٢. هۆکاری هێنانەوەی هەردوو تەئریخەکان ئەو ڕاستییەیە کە لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە ڕۆژژمێری کۆچی کەڵک وەردەگرن.

[٢٢] خوسرەوخانی گورجی نە ئەردەڵانی بووە نە کورد. ناوبراو لە ساڵانی نێوان ١٢٦٣ و ٤ = ١٨٤٧ و ٤٨ دا بوو بە حاکمی کوردستان.

[٢٣] زنجیرەی شاهانی قاجار دوای ئەفشارییە و زەندییە لە ئێران هاتنە سەر حوکم (١١٩٣ تا ١٣٤٤کۆچی = ١٧٧٩ تا ١٩٠٩ ی زایێنی). فرهنگ معین، بەرگی ٦ پیتی ق.

ئەردەڵان و لە جێگەی سەلیم پاشای بابان دانیشتووە، کە ئازاد خانی ئەفغان[٢٤] کردبوویە حاکم.

خوسرەو خان لە ساڵی ١١٧٦ (= ٣ ـ ١٧٦٢ز) لەلایەن کەریم خانی زەندەوە، عەزڵ کراوە و سەرلەنوێ ساڵی ١١٧٩ (= ٦ ـ ١٧٦٥ز) گەڕێنراوەتەوە سەر حوکم، ئینجا ساڵی ١٢٠٤ (=٩٠/ ١٧٨٩ز) ئاغا محەمەد خانی قاجار بانگی کردۆتە تاران و وەک دەگوترێ، دەرمان خواردی کردووە تا لە ساڵی ١٢٠٦ (=٢- ١٧٩١)دا، بە نەخۆشیی "فێ" (پەرکەم) مردووە.

خوسرەو خان، لە هەل و مەرجێکی تایبەتیی مێژووی ئێراندا گەیشتۆتە سەر حوکمی ئەردەڵان: ئاڵۆزیی باری سیاسی و پاشا گەردانی و کەم دەسەڵاتیی حوکمی مەرگەزیی ئێران، ڕوخساری تایبەتیی ئەو سەردەمەن. لە کاتێکدا باشووری ئێران بە دەست زەندییەکانەوە بوو، کە باکووری ڕۆژهەڵات "زوڵفەقارخانی ئەفشار" بە هیوای زیندوو کردنەوەی دەسەڵاتی نادرشا بوو. هێزی ئازاد خانی ئەفغان هێشتا لە ناوچەی ئازەربایجان و ئیسفەهان بە تەواوەتی نەفەوتابوو. قاجارەکانیش لە باکووری ئێران خەریکی دەسەڵات سەندن و پتەو کردنی بناغەی حوکماتی خۆیان بوون ـــ ئەو حوکماتەی کە دەرنگتر، بە بەرچاوی خوسرەو خانەوە و بە یارمەتی ئەو، دامەزراو هەموو ئێرانی گرتەوە!

لە هەلومەرجێکی ئەوتۆدا، خوسرەو خان، بە خۆی و سوپای ئازای کوردەوە ڕازی دەبێت لە کوردستان دانیشێ، مل بۆ زەند و ئەفشار و قاجار و ئەفغان کەچ بکات، و فەرمانی حکومەتیی لە لایەن ئەو قاجارانەوە پێ بدرێ کە خۆی پایەیەکی کورسیی حوکمەکەیان بوو. ئینجا چاوەڕوان بێت زەندییەکان لەسەر کاری لابەرن و ئاغا محەمەدخانی قاجار بیکوژێت! ئەوە، نە یەکەم جارە و نە دواجار، کە تێنەگەیشتوویی و بێ سیاسەتی، دار لە کوولەکەی ڕۆحی کورد دەدات و دەرفەتی زێڕینی سەربەخۆبوونی لەدەست دەستێنێ.

خوسرەوخان، یەکەم خانی ئەردەڵان و یەکێ لەو حاکمانەی ئێرانە کە بۆ یەکەم جار سوپای نوێی ڕێکوپێکی کردە جێنشینی چەکداری بەربڵاوی عەشیرەتی و "لە

[٢٤] یەک لە ئەمیرانی سەردەمی نادر شای ئەفشار. دوای کووژرانی نادرشا (١١٦٠ک / ١٧٤٧ز)، ئازەربایجانی گرت و شاری ورمێی کردە پێتەختی خۆی. درەنگتر، لە ساڵی ١١٦٧ک / ١٧٥٣ز دا لە شەڕێکی دژ بە کەریمخانی زەندا، شکا ئینجا هاتە خزمەت خانی زەند و تا کۆتایی تەمەن وەک ڕاوێژکارێک پێی وەفادار مایەوە. فرهنگ معین، ١، پیتی آ

باری ژمارەی لەشکر و پیاوانی ئازاوە لە ژوور هەموو ئەمیرێکی ئێرانییەوە بوو" (سیر الاکراد، ٥٣)[٢٥] و "لە هەموو بارێکەوە لە ئەمیرانی ئێران مەزنتر بوو". (تحفه ناصری، ١٦٧).

با ئەو پرسیارە بکرێ، ئایا خوسرەوخانی ئازای لێهاتوو بە سوپای کوردەوە بۆچی نەیتوانی هەلومەرجی ناوخۆی ئێران هەڵسەنگێنێ و هەوڵی پەرەپێدانی ئاسۆی دەسەڵاتدارایەتیی خۆی تا بەدەستەوەگرتنی حوکمی مەرکەزیی ئێران بدات، لەکاتێکدا کەسایەتی و توانا سوپاییەکەی لە پاشماوەی حاکمانی زەند و ئەفشار کەمتر نەبوو، تێکشکاندنی سوپای ملهوڕێکی وەک ئازادخانی ئەفغان لە یەکەم ساڵی حکوومەت و بەزاندنی جەعفەرخانی زەند (ساڵی ١٢٠٠)، زاڵ بوون بە سەر سولەیمان پاشا و محەمەد پاشای بابان (١١٧٦و ١١٧٩)و ئەڵڵاهقولی خانی زەنگەنە (١١٩٣ی حدیقەی ناصری،[٢٦] ١١٩٤ تحفه ناصری، ١١٩٩ تاریخ مردوخ) و اسماعیل خانی زەند (مەردۆخ، ١٢٠١)، ئەم ڕاستییە بە باشی دەنوێنن.

مەردۆخ دەنووسێ: "دوای ئەوەی خوسرەوخان، جەعفەرخانی زەند دەشکێنێ و نوێنەر دەنێرێتە لای ئاغا محەمەد خانی قاجار، شا، بە چاوپێکەوتنی ئەو هەموو دیاری و پێشکەشییە و مزگێنی تێکشکانی دوژمنێکی وەک جەعفەر خان و پەیدابوونی نۆکەرێکی وەک خوسرەو خان، لە پێستی خۆیدا جێی نەدەبووەوە." (تاریخ، ٢، ١٤٤)

بەگشتی، سەردەمی خوسرەوخان و خانانی دیکەی ئەردەڵان بەو دیاردانەی خوارەوە دیاری دەکرێن:

١. خانانی ئەردەڵان ئاسۆیەکی بەرینی سەربەخۆیی و دەسەڵاتدارییان بۆ خۆیان نەدەدی. زۆربەی ئەردەڵانیەکان - بە تایبەت- دوای خان ئەحمەد خان، گۆچکراوی

---

[٢٥] عبدالقادر بن رستم بابائی، "تاریخ و جغرافیای کردستان موسوم به سیرالاکراد"، به اهتمام محمد رئوف توکلی، تهران(؟) ١٣٦٦ [١٩٨٧]، ص ٥٣. ئەم کتێبە مامۆستا کەریم حیسامی کردوویە بە کوردی بەڵام من چاوم پێی نەکەوتووە.
[٢٦] علی اکبر وقایع نگار کردستانی، "حدیقه ناصریه در جغرافیا و تاریخ کردستان"، به تصحیح محمد رئوف توکلی، تهران ١٣٦٤ [١٩٨٥]، صص ١٦٠ تا ١٦٤.

دەستی شاهانی ئێران بوون و سنوورێکیان جیا لە ژێر دەستی و نۆکەرایەتیی ئەوان بۆ خۆیان دیاری نەدەکرد.

خوسرەوخانی کوڕی سولەیمان خان، برازاکەی خۆی گرت و ناردیە ئیسفەهان. ماوەیەک درەنگتر، شاە سولەیمانی سەفەوی[٢٧] ئەویشی هێنایە ئیسفەهان و لەداری دا. ئەمانوڵلاخانی دووهەم لە تاران و لە دەرباری ناسرەددینشاهدا[٢٨] لەدایک ببوو، بە فەرمانی شا، ئاڵقەی لەگوێ کرابوو و ناوی "غوڵامشاخان"ی لێ نرابوو (حدیقه ناصری، ٢٠٣). شا عەبباسی سەفەوی[٢٩]، خان ئەحمەدخانی کوڕی هەڵۆخانی وەک بارمتە لە ئیسفەهان ڕاگرتبوو و هەوڵی دابوو بە شێوەی قزڵباشی گەورەی بکات (تاریخ محمد ابراهیم اردلانی)[٣٠]. ئەم دیاردەی نۆکەری و گوێ لەمستییە گەیشتە جێیەک کە شاعباس، خوشکی خۆی لێ مارەکرد و ناردییەوە کوردستان بۆ ئەوەی باوکی بگرێ و لەسەر حوکمی لابەرێ. نووسەری سیر الاکراد دەنووووسێ: "هەڵۆخان بە دیتنی بارودۆخەکە، ئایەی 'إنا لله و إنا الیه راجعون' ی خوێندەوە و گوتی کوڕم، پێی سوپای عەجەم بۆ کوردستان مەکەوە! [٣١].

---

[٢٧] شاه سلیمان اول صفوی، هەشتەمین شاهی زنجیرەکەیان بوو، لە نێوان ساڵانی ١٠٧٧ و ١١٠٥ = ١٦٦٧ و ١٦٩٤ دا شای ئێران بووە. بڕوانە فرهنگ معین، پێشوو، پیتی س.

[٢٨] ناصرالدین شاهی قاجار، کوڕی محەممەد شاه و چوارەمین شای زنجیرەی قاجار، لە ١٢٤٧ [١٨٣١] دا هاتۆتە جیهان، لە ١٢٦٤ [١٨٤٧]دا چۆتە سەر تەخت و نزیکەی ٥٠ ساڵ پادشایەتی کردووە. لە ڕۆژی ١٧ ی ذی القعدەی ١٣١٣ [١٨٩٦ز] دا بە دەستی میرزا ڕەزا کرمانی کووژراوە. فرهنگ معین، پێشوو، پیتی ن.

[٢٩] شاعەبباس سەفەوی (کەبیر)کوڕی سوڵتان محەممەدی خودا بەندەلە ٩٧٨ ی کۆچی (١٥٧١ز) هاتۆتە دنیا و لە ٩٩٦ (١٥٨٨ز) گەیشتۆتە سەر تەختی پادشایی ئێران، لە ساڵی ١٠٣٨ (١٦٢٩ز)شدا مردووە. بڕوانە فرهنگ معین، پیتی ع.

[٣٠] ئەم مێژووە لە ڕاستیدا پاشکۆ یان 'زەیل'ی شەرەفنامەی بەدلیسییە و تاقە نوسخەی کراوەتە زەیلی ئەو دەستنووسەی شەرەفنامە وا لە کتێبخانەی مەکۆی ئاسیایی پادشایی بریتانیا و ئیرلەندە لە شاری لەندەن پارێزراوە (ژمارە ١٥٩). زەیلی ناوبراو محەممەد ئیبراهیم کوڕی مەلا محەممەد حوسەین ئەردەڵانی، نووسەری دیوەخانی ئەمانوڵلاخانی گەورە (١٢٤٠ – ١٢١٤ ک) بووە و بە فەرمانی خان مێژووی ئەردەڵانی دوای ساڵی تەواوبوونی شەرەفنامە تا سەردەمی خۆی نووسیوە کە دەکاتە نێوان ١٠٠٥ تا ١٢٢٥ی کۆچی و ١٥٩٦ تا ١٨١٠ ی زایینی ئینجا ناردوویە بۆ سێر جۆن مالکۆلم یەکەمین باڵوێزی بریتانیا لە ئێران، ئەویش خستوویەتە سەر ئەو نوسخەیەی شەرەفنامە کە لە سەرەوەتر باسمان کرد. من دەقی مێژووەکە بە فارسی و وەرگێڕاوی کوردییەکەیم بڵاو کردۆتەوە جارێک لە گۆڤاری دەروازە، ژمارە ١، ساڵی ١٩٩٣ چاپی دانیمارک و جارێکیش وەک کتێبێکی سەربەخۆ. کتێبەکە، بنکەی نەورۆز لە سوئێد لە ساڵی ١٩٩٧ دا بڵاوی کردەوە و هەمیسان هاوڕێ لەگەڵ زەیلێکی دیکەی شەرەفنامە (مێژووی ئەگیل و پاڵوو)، لەلایەن بنکەی ژین لە سلێمانییەوە بڵاو کرایەوە.

[٣١] بڕوانە دەقی زەیلەکەی محەممەد ئیبراهیم ئەردەڵانی (پەراوێزی ژمارە ٣٠ سەرەوە)

٢. خانانی ئەردەڵان بە تەنگی کوردایەتییەوە نەبوون. ئەوانیش وەک میرانی بابان و سۆران زیاتر لەوەی بەربەرەکانێی دوژمنانی کوردیان کردبێ، بە گژی هۆزە کوردەکاندا دەچوون. شەڕی بابان و بلباس و زەند و زەنگەنە و لوڕ و سوڵتانەکانی هەورامان و سەرۆک هۆزەکانی گەرووس و بانە و مەریوان، نموونەی ئەو کردەوە چەوتەی ئەردەڵانەکانە.

٣. شاهانی عەجەم ڕاستەوخۆ یا بە هۆی هەندێ بڕواپێکراوی خۆیان لە دیوەخانی ئەردەڵانەکانەوە (وەزیر، وەکیل، تەحسیلدار و وەقایع نیگاری وەک میرزا ئەبولقاسمی تەفرەشی و میرزا زەکی مستەوفی ڕەشتی)، خانە کوردەکانیان دەخستە ژێر چاودێرییەوە و ئاگاداری هەموو هەڵسوکەوت و هەڵوێست گرتنێکیان بوون.

٤. مڵەی خۆییش لەم پەیوەندییەدا، دەورێکی گرنگی بینیوە. مێژووی بنەماڵەی ئەردەڵان دارماڵی شەڕ و دەست تێوەردانی بابانەکان لە کاروباریاندایە. ئەگەر مێژووی دەسەڵاتداری ئەردەڵان پێنج حاکمی غەیرە کوردی داسەپاوی بە خۆوە ببینێ (تەیموور خانی ئاجورلوویی، محەمەد خانی گورجی، حسن علی خان، حسین علی خان و کەیخوسرەو بەگ)، بەلای کەمەوە پێنج میری بابانیش لەو ماوەیەدا بە شەڕ یا بە زەبری بەرتیل و پێشکەشی، فەرمانی حکوومەتی ناوچەی ئەردەڵانیان لە شاهانی ئێران وەرگرتووە (خانە پاشا ١١٣٢، عەلیخان کوڕی خانە پاشا ١١٣٦، سەلیم پاشا ١١٦٧، سولەیمان پاشا ١١٧٧ و عەلیخانی کوڕی سولەیمان پاشا ١١٧٨). ئەوانیش بۆ ژێردەستی و گوێ لەمستیی شاهانی ئێران، هۆرەیان بۆ ئەردەڵانەکان کردووە!

جگە لە بابانەکان، هەندێ کەسایەتیی کوردی ناو حکوومەتەکەیان وەک محەمەد ڕەشید بەگی وەکیل و حەسەن سوڵتانی هەورامان و عەبدولکەریم سوڵتانی بانە یا دەسەڵاتدارێکی وەک عەزیز خانی مۆکری (سردار کل) لە ڕەوتی لاوازکردن و لەناوبردنی حوکمی بنەماڵەی ئەردەڵاندا دەوری تایبەتیان بینیوە. "سەرداری کول، هەموو کاتێ بۆ تێکدانی کاری والی "ئەمانوڵلاخانی دووهەم" تآدەکۆشا" (تحفه ناسری، ٢٥٠).

٥ (هەندێ دیاردەی ناسەرەکیی وەک جیاوازیی ئاینیی حاکمانی شیعەی ئەردەڵان لەگەڵ خەڵکی سوننی ناوچەکەش ببووە هۆی نزیکایەتیی زیاتری خانەکان لە دەرباری شاهانی عەجەم و دوورکەوتنەوەیان لە کۆمەڵانی خەڵک. ئاڵۆزیی ناو شاری سنە بە بۆنەی لایەنگریکردنی ئەمانوڵلاخانی دووهەم لە فیرقەی "شیخیە"ی

شیعە، کە "بە شەڕی کاروانسەرا" ناوی دەرکردووە (ربیع الاول ۱۲۷۱/ نوامبەری ۱۸٥٤) نموونەی ئەم دیاردەیەیە (تحفە ناسری، ۲٥٦).

٦. زوڵم و زۆر و باج سەندنی بآسنووری خانانی ئەردەڵان لە خەڵکی ئاسایی بە ئامانجی تێرکردنی دەرباری چاوچنۆکی شاهانی ئێران و ڕابواردنی خۆیان، کەڵکی ئەوەی پێوە نەهێشتبوون لە بیری خێروبێر و قازانجی خەڵکدا بن. بە پێچەوانە، بێ مافی و هەژاری و ڕووتاندنەوەی خەڵک و ئاخنینەوەی گیرفانی خۆیان ئامانجی سەرەکیان بوو. کاتێ ئەمانوڵڵاخانی گەورە بە خەڵکی سەقز ڕادەگەیێنێ نیازی هەیە بچێ بۆ سەقز، خەڵکی شارەکە تکای لێ دەکەن ۸۰۰ تمەن پێشکەشییان لێ وەربگرێ و نەچێ، بەڵام خان دەڵێ دێم و هەزار تمەنیشم گەرەکە[32]!

۷. زوڵم و زۆری خانانی ئەردەڵان تەنیا بە باج سەندن و ڕووتاندنەوەی خەڵک کۆتاییی نەدەهات. دیوەخان، جێگای ڕابواردن و عەیش و نۆش و بێ ئەخلاقیی زۆرێک لە ئەردەڵانیەکان بوو؛ داستانی یۆسۆ یاسکەی شایەری خان "ئەحمەد خان" لەگەڵ زێڕین کڵاو خانم، ئێستایش لەسەر زمانی زۆر کەس ماوە و دەگوترێ خان، یاسکەی بە تاوانی پێوەندی لەگەڵ زێڕین کڵاو خانم ئیعدام کردبێت.

خوسرەو خانی ناکام سەرەڕای ئەوەی "حوسنی جیهان خانمی کۆنەژنی فەتحعەلی شا"، ژنی بوو، شەوانە لەماڵی "ڕەزالە سەقزی"ی دەلاڵ دەخەوت. دوای هەموو ئەوانەش، ئەبولحەسەن بەگی باوکی مەستوورە خانم و هەموو کەسوکارەکەی خستە بەندیخانەوە و تا مەستوورەی شاعیریان لێ مارە نەکرد، ئازادی نەکردن!

خان ئەحمەد خانی کوڕی کەلبعەلی خان، وەها خەریکی عەیش و نۆش و ڕابواردن و پارە سەرفکردن بوو، کە خەڵک بە "خانە زێڕینە"یان بانگ کرد (مەردۆخ، ۲، ۱۱۱). "کوڕانی... خوسرەوخانی ناکام لە گوناهکردن و کردەوەی خراپ ڕوویان وەرنەدەگێڕا و لە ئەتک کردنی ژنان و ڕشتنی خوێن و ئازارگەیاندن بە خەڵک، سنوورێکیان بۆ خۆ دانەدەنا." (تحفە ناسری، ۲۷۲).

---

[32] کلۆدیوس جەیمز ریچ، "گەشتی ڕیچ بۆ کوردستان (۱۸۲۰)"، محەممەد حەمە باقی لە عەرەبییەوە کردوویەتە کوردی، تەورێز. ۱۹۹۲، ل۲۲۳. ناوی ڕاستەقینەی کتێبەکەی ڕیچ بریتییە لە "داستانی مانەوە لە کوردستان" کە بە هۆی دەستاودەست کردن و تەرجەمەی ناڕاستەوخۆوە بەو شێوەیە دەرهاتووە:
Claudius James Rich, “A Narrative of a Residence in Koordistan”
باوەکوو نوسخەی کتێبە ئینگلیزییەکە کەم دەست دەکەوێت بەڵام دەکرێ لە سەر ئینتەرنێت دایبەزێنی.

٨. لەکاتێکدا ناوچەکانی دیکەی ئێران وەک تەبرێز و ئیسفەهان و تاران لەوپەڕی ئاوەدانی و پێشکەوتوویی ئابووریدا بوون، ژێرخانی ئابووریی کوردستان گەلێک لاواز بوو. کەرەسەی بەرهەمهێنان (زەوی و ئاو) مڵکی دەربەگەکان و چەوساندنەوەی ڕەعیەتی نیشتەجێ لە تاقەتی خەڵک بەدەر بوو. ئاڵۆزی و شەڕی ناوخۆیی و دەرەوەیی کارێکی سەلبییان کردبووە سەر ئەرکی بەرهەمهێنان. کەریم خانی زەند هەموو شاری سنەی تاڵان کرد و ئاگری تێ بەردا، شار و ئاواییەکانی هەورامان چەندین جار تووشی تاڵان و بڕۆی خانانی ئەردەڵان هاتن. هەلومەرجی ناوچەکانی دیکەش جیاوازییەکی ئەوتۆیان لەگەڵ هەورامان نەبوو. هەرچۆنێک بێت، "بە هۆی ئەو هەموو بێ خەبەری و چاوقووچاندنە و لە ئاکامی ئەوزوڵم وزۆرانەدا، بەخت و ئیقباڵی ئەو بنەماڵە بەڕێزە، لە تاریکیی دابڕان و هەڵوەشانەوەدا تێپەڕ بوو" (تحفە ناسری، ٢٧٣). ئەو دارە هەڵۆڵە بە ئیشارەیەکی "ناسرەددینشا"ی قاجار کەوتە زەوی (هەشتەمی سپتەمبەری ١٨٦٧) و دوایی بە مێژوویەک هات کە سەرەڕای هەموو ئەو ڕاستییانە، وەک سەردەمی نیوە سەربەخۆیی و دەسەڵاتداریی کورد، جێگای ڕێز و شانازی گەلەکەمانە. لە بیرمان نەچێ بۆ یەکەم جار (و دواجاریش!) خان ئەحمەد خانی کوڕی هەڵۆخان بەرەو دامەزراندنی حکوومەتێکی سەربەخۆی کوردی هەنگاوی نا ــ ئەویش، کاتێ بوو کە "شاە سەفیی سەفەوی، 'سورخاب'ی کوڕی کوێر کرد، ئینجا خان ئەحمەد خان هەندێ ناوچەی ڕۆژئاوای ئێرانی گرت، بە ناوی خۆیەوە سکەی لێدا و لە مزگەوتەکان خوتبەی بە ناوەوە خوێنرایەوە: "...الوالی بن الوالی، والی والاشان، خان احمد خان اردلان، پادشاه بالاستقلال کردستان صانە الله تعالی عن طوارق الحدثان ومتعنا بدوام دولته وقوام شوکته الی مدید الزمان..." (مەردۆخ، ٢، ١٠٦).

کەشکۆڵی شێخ عەبدولموئمینی مەردۆخی، لە ڕۆژگارێکی ئەوتۆدا نووسراوەتەوە.

٥. چارەنووسی کەشکۆڵەکە:

دەزانین کەشکۆڵەکە لە ساڵی ١١٩٨دا (١٧٨٣/٤) کاری نووسینەوەی تەواو بووە و لە ساڵی ١٩٠٢دا بە مووزەخانەی بریتانیا فرۆشراوە، بەڵام هیچ شتێک لەمەڕ بە سەرهاتەکەی لەنێوان ئەوساڵانەدا نازانین. کلیلی کرانەوەی قفڵی ئەو زانیارییانە، ڕستەیەکە بە زمانی ئینگلیزی کە لە دوالاپەڕەی دەستنووسەکەدا نووسراوە: "لە میرزا سەعید کڕا، چواردەهەمی ئۆکتۆبەری ١٩٠٢".

مێجەر سۆن لە وتارێکدا کە وەرگێڕاوەکەی پاشکۆی یەکەمی ئەم کتێبەیە، دەنووسێ: "دەستنووسەکە دوکتۆر سەعیدی سنەیی داویەتی بە 'مووزەخانەی بریتانیا'. مینۆرسکیش لە وتاری "گۆران"دا ــ کە بەشێکی تەرخانی ئەم کەشکۆڵە شیعرە کراوە (پاشکۆی دووهەم). بەڵگە لە قسەی "دوکتۆر سەعید خان" دێنێتەوە.

ڕاستی ئەوەیە کە میرزا سەعید و دوکتۆر سەعیدی سنەیی و دوکتۆر سەعید خان هەر یەک کەسن و ئێمە ئەمڕۆ ئەو زاتە بە باشی دەناسین. ئایەتوڵڵا مەردۆخ دەنووسێت: "لە ساڵی ١٣٠٥ ک/ ٨- ١٨٨٧ز، تاقمێک موژدەدەری مەسیحی بە دووکۆڵ تەورات و ئینجیل و کتێب و نامیلکەی ئاینییەوە هاتنە کوردستان [سنە] و بۆ سەلماندنی بەرهەقایەتیی ئاینی مەسیح و پووچبوونی ئیسلام و داوای وتووێژیان لەگەڵ مەلاکان کرد... خوالێخۆشبووی باوکم (شێخ عەبدولموئمینی سێهەم) لەگەڵیاندا کەوتە باس و قسەکردنەوە... موژدەدەرەکان دامان و شەوێکیان هەڵاتن ... "فەقێ سەعیدی کوڕی مەلا ڕەسووڵی مەریوانی" کە بە هۆی نزیکایەتیی باوکیەوە، هەمیشە هاتوچۆی ئێمەی دەکرد، پەیوەندیی پێوەکردن و فریوی "خواجەباو"ی مەسیحی کوڕی "خواجە بایۆسف"ی ناودار بە "شەیتان"ی خوارد و لەگەڵیان کەوت. دوای چەند ساڵ، فێری پزیشکی بوو، ئاینی گۆڕی و ژنی مەسیحیی هێنا، ئینجا گەڕایەوە بۆ ئێران، بەڵام لە ترسی خۆی نەیتوانی بێتەوە کوردستان. ماوەیەک لە هەمەدان مایەوە و پاشان چوو بۆ تاران و ئێستا [کاتی نووسرانی تاریخ مەردۆخ]، لەوێ بە دوکتۆر سەعید خانی کوردستانی ناوی دەرکردووە و لە پزیشکە پلە یەکەمەکانی ئێرانە. لەم دواییانەدا کتێبێکی بە شیعری

کوردی و بۆ ڕەواجی ئایینی مەسیح لەچاپ داوە کە ناوی "نزانی؟ مزگانی!" یە... هەموو نامە نووسینێکی نێوان من و ئەو بە کوردییە، گەرچی ئاینی لەدەست داوە، بەڵام دەمارگیریی کوردیی هەر ماوە و بگرە زیاتریش بووە." (شێخ محەمەد مەردۆخ، هەمان، ٢، ل‌ل١٧ تا ١٩).[٣٣]

زانیاریمان لەمەڕ ژیان و بەرهەمەکانی دوکتۆر سەعید خان کاتێ زیاتر بوو، کە لە ساڵی ١٩٥٧دا کتێبێک بە زمانی ئینگلیزی لەسەر ژیانی سەعید خان نووسرا. نووسەرانی کتێبەکە دەڵێن:

"میرزا سەعید... پاش ١٢ ساڵ کارکردن لەگەڵ موژدەدەرەکان لە شاری هەمەدان، لە لایەن موژدەدەرێکەوە بە ناوی "مستەر هاگبرگ" بانگهێشتنی سوئێد کرا...لە نۆهەمی مانگی جوون ساڵی ١٨٩٣ گەیشتە ستۆکهۆڵم... بە جلوبەرگی کوردییەوە لەگەڵ هاگبرگ بە هەموو شارەکانی سویددا گەڕا و لە کڵێسەکاندا پروپاگەندەی مەسیحییەتی کرد... لە مانگی یەکەمی پایزی هەمان ساڵدا چوو بۆ بریتانیا... لە ناو پاپۆڕەکەدا، ژن و پیاوێکی خەڵکی ئیرلەندە لەگەڵیدا بوون بە دۆست و دوکتۆرێکی لەندەنییان بە ناوی چارلز وارێن C. WARREN پێ ناساند کە لە باری پزیشکی و ئاینییەوە یارمەتیی دا، لە ماڵی خۆی وشوێنی بۆدابین کرد و ناردیە کۆلێجێکی پزیشکی[٣٤] ... ئینجا میرزا سەعید دوو کۆرسی لە خەستەخانەی ناوەندی[٣٥] و خەستەخانەی گشتی[٣٦] وەرگرت، کە ئەم کارانە بەسەریەکەوە دوو ساڵیان خایاند... پاشان دوکتۆر وارێن تا شاری 'کاردیف' لە 'وەیڵز'[٣٧] بەڕێی کرد... لەوێ سواری پاپۆڕ بوو و بەڕێگای شاری 'باتووم' لە زەریای ڕەش دا، گەڕایەوە ئێران (١٨٩٥) و تا ساڵی ١٩١٢ لە تاران خەریکی کاروباری پزیشکی بوو... لە هاوینی ساڵی ١٩١٢دا گەڕایەوە هەمەدان و لە مانگی سپتەمبەردا بانگ کرایە سەر "ئەمیر عەلائەددین" کە لە (خەسرەو ئاوا) نەخۆش کەوتبوو... ئینجا بانگ کرایە سنە بۆ ئەوەی نەخۆشیی "وەکیل الملک" چارە سەر بکات.... لەوێشەوە چوو بۆ هەورامان بۆ عیلاجکردنی نەخۆشیی

---

[٣٣] سەعید خان لە وتاری "ئەهلی حەق"دا دەڵێ ئەم کتێبەم بۆ برەوپێدانی ئایینی عیسا لە ناو لایەنگرانی ئەهلی حەق نووسیوە. بڕوانە:

Saeed Khan, “Ahl –I haqq”, The Modern World. Vol. XVIII, ١٩٢٧, PP ٣١-٤٢

من ئەو وتارەم وەرگێراوەتە سەر زمانی کوردی و لە ژمارەیەکی گۆڤاری گزینگ چاپی سوئید دا بڵاو کراوەتەوە.

[٣٤] Cook’s School of Anatomy and Physiology

[٣٥] Central Hospital

[٣٦] General Hospital

[٣٧] Cardiff, Wales

"سوڵتانی هەورامان"... "شێخ علا الدین نەقشبەندی"ش کچەکەی نەخۆش بوو، دوکتۆر سەعید خانی بانگ کردە لای خۆی." [من لام وایە ئەو دوکتۆر واڕێنەی جێگەی باس، هەمان چارلز وارێنی ئەفسەری سوپایی بریتانیایە کە لە ١٨٤٠ دا لەدایک بووە و لە ١٩٢٧ دا کۆچی دوایی کردووە. ناوبراو خەریکی کاری کەوناراناسی و کۆڵینەوەی زەوی لە فەلەستین بووە و واهەیە هەر ئەو سۆزەی بە نیسبەت مێژووی ناوچەی ئێمە لە سەعیدخانی نزیک کردبێتەوە. ئەنوەر].

نووسەرانی ژیننامەکە، لە درێژەدادەڵێن "دوکتۆر سەعید خان لەم سەفەرەی کوردستان، بە شوێن شتی کۆن و عەنتیکەدا گەڕاوە و "سێ قەباڵەکەی هەورامان"ی لەم سەفەرەدا دۆزیوەتەوە."[٣٨] ئینجا لە ساڵی ١٩١٣دا، جارێکی تر، سەردانی لەندەنی کردووە.

---

[٣٨] J M Rasooli and Cady H Allen, “The Saeed of Iran”, Michigan, USA, ١٩٥٧, P ٧٠.

شایانی باسە بۆچوونی نووسەرانی کتێبەکە بە تەواوەتی جیاوازە لە بیر وڕای بنەماڵەی شێخانی نەقشبەندی. لە خوالێخۆشبوو دوکتۆر عابید سراج الدینی هەروەها لە کاک ئەسعەدی سراج الدینیم بیستووە دەڵێن سەعید خان ئەو سێ قەبالەیەی بە فێڵ لە دەستی شێخ عەلائەددین دەرهێناوە و باوەکوو بڕیار بووە دوای نواندنیان بە پسپۆڕان بیانداتەوە بە شێخ، بەڵام ئەو کارەی نەکردووە و فرۆشتوونی. مەسەلەی فرۆشرانی قەباڵەکان لە هەندێک سەرچاوەدا پشتڕاست کراوەتەوە.
ئێدمۆندز دەنووسێت:
"...سێ قەبالەی پێستی، کە دوانیان بە زمانی یۆنانی و سێهەمیان بە زمانی پارتی بوو، دوکتۆر سەعید خانی کوردستانی لە ساڵی ١٩١٣ دا هێنایە ئینگلستان و پاشان موزەخانەی بریتانیا لێی کڕی. دوکتۆر سەعیدخان دەیگوت ئەو قەباڵانە لە ئەشکەوتێک لە کۆساڵانی نزیک هەورامانی تەخت دۆزراونەتەوە..."، کورد، تورک ، عەرەب، وەرگێڕانی فارسی ئیبراهیم یۆنسی، نشر روزبهان، تهران ١٣٦٧ [١٩٨٨]، ص ٣٩٢.
هەر وەها لە پەیوەندی باسی کەشکۆڵ و سەعیدخاندا بە پێویستی دەزانم بەشێک لە نووسراوەی کاک ئەئحمەدی شەریفی بهێنمەوە کە لە پەسندی بۆچوونی من لەمەڕ یەکبوونی بێسارانی و مەحزوونیدا نووسیویە و گۆڤاری گزینگ بڵاوی کردۆتەوە. کاک ئەحمەد دەنووسێ:
"هاوینی ساڵی ١٣٥١ ی هەتاوی [١٩٧٢] ڕۆژێک لە ڕۆژان لە تاران ڕێم کەوتە "انجمن کتب مقدسە:" سەر بە کلیساکانی دیانی. لەوێ لەگەڵ کەسێک بە ناوی 'بەشیری' ئاشنا بووم. کاتێک زانی کوردم، گوتی چەند کتێبی کوردیمان هەیە، وەرە چاویان لێکە. کتێبەکان بریتی بوون لە "مزگانی" دانراوی دوکتۆر سەعیدخانی کوردستانی، بە سەرەتایەکی دوور ودرێژی فارسی و ناوەرۆکی هەورامی و چوار بەرگ ئینجیلی کوردی بە زاراوەی موکریانی. ئەمن ئەو کتێبانەم کڕی و لەگەڵ خۆمدا بردمنەوە کرماشان. ڕۆژێک ئینجیلەکەم پیشانی مێدیا خانمی زەندی ژنی خوالێخۆشبوو حەسەن زیرەک دا. گوتی ئەوە یەکێک لە وەرگێڕاوەکانی باوکم "دوکتۆر عەزیزخانی زەندی"یە. ... لەوە ماوەیەدا کە لە کرماشان بووم هامووشۆی خزمەت ئایەتوڵلا مەردۆخم دەکرد، زۆرجاران بۆ زیارەت و دیدەنی دەچوومە سنە. لە بەهاری ١٣٥٢ [١٩٧٣] دا ڕۆژێک چوومە خزمەتیان و نوسخەیەکی "مزگانی"شم وەک دیاری بۆ برد. خوالێخۆشبوو هەر چاوە کەمسۆکانی بە "مزگانی" کەوت، پڕ بوون لە ئەسرین و فەرمووی "سەعیدخان پیاگێکی فرە خاس بوو، دۆستایەتیەکی نزیکی لەتەک خانەوادەی ئێمەدا هەبوو، باوکم چەند جاری لە مەرگ

دوکتۆر سەعیدخان، لە تاران سەری لە ناو سەران دەرهێنابوو، لەگەڵ ژمارەیەکی زۆر لە گەورەپیاوانی سیاسی وەک "مستوفی الممالک"ی سەرەک وەزیران[39] یا کەسایەتیی فەرهەنگیی وەک ملک الشعراء بهار[40] دا کەوتبووە پەیوەندیی

ڕزگار کرد. بڕیاری دابوو فەرهەنگێکی کوردی (هەورامی)- فارسی- ئینگلیزی بنووسێ، بۆ ئەم کارەش پێویستی بە سەرچاوە و نووسراوەی هەورامی هەبوو. ئەو وەخت بە دەگمەن کتێبی چاپکراوی کوردی (هەورامی) هەبوو. من لە کتێبخانەکەی خۆماندا سێ دەستنووسی هەورامیم پێدا. یەکیان دیوانی مەحزوونی یان بێسارانی بوو کە باپیرم بە خەتی خۆی نووسیبوویەوە لەگەڵ دیوانی مەعدوومی (مەولەوی) و ڕۆستەم و زەردەهەنگەکەی مەلا مستەفای دڵدڵی. بەڵام نازانم چییان بە سەر هات. سەعید خان فەرهەنگەکەی نووسی یان نا؟
من لە ساڵەکانی دواییدا چەند جار چوومە ئەنجومەنی کتێبی ئەسپەند (انجمن کتب مقدسە) بەڵام کەسگەلێکی کە لەوێ بوون هەر ناوی دوکتۆر سەعیدخانیان دەبیست ڕوویان ترش دەکرد و سەبارەت بە یادداشتەکان و شوێنەوارەکانی، خۆیان گێل دەکرد. سەعید خان کەسی نەبوو، هەموو مڵک و ماش و سەروەت و سامانی وەگیر ئەو ئەنجومەنە کەوتبوو.ئەوان لەوەی دەترسان کابرایەکی کوردی وەک من بە داشداری دوکتۆر دەرچێ و داوای مڵک و ماشیان لێ بکات بۆیە هەر کە ناوی دوکتۆریان دەژنەوی هەڵدەبەزینەوە. بەڵام سەرەنجام لە هاوینی ساڵی ١٣٧١ {١٩٩٢]دا لە لای پیرێژنێکی هەرمەنی، کە دە ماڵەکەی دوکتۆر سەعیدخاندا دەژیا، لە کۆنە سندووقێکدا یادداشتەکان و فەرهەنگەکەی دوکتۆر سەعیدخانم دۆزییەوە. بڕیار وابوو لە دەرفەتێکدا فەرهەنگەکە و بەشێک لە یادداشتەکانی کۆپی بکەم. ڕووی دەست کورتی ڕەش، بەڵام ئاسەوارێک لەو دەستنووس و دیوانانەی وا ڕەوانشاد مەردۆخ باسی کردبوون نەبوو. یەکدوو مانگ دواتر چوومەوە تاران و پەیجۆیی پیرێژنم کرد، یەک گوتی مردووە و یەک گوتی چووەتە ئەرمەنستان ماڵی دوێت (کچ)ەکەی. ئێستا لە نووسراوەکەی کاک ئەنوەردا وا دەردەکەوێ کە دوکتۆر سەعیدخان یەک لەو دەستنووسانەی- کە دەستنووسی باپیری یەزدانبەخش مەردۆخ بووە، داوە بە نامەخانەی بریتانیا و کاک ئەنوەر وتاری لەسەر نووسیوە." بڕوانە، ئەحمەد شەریفی، "مەحزوونی یان بێسارانی؟"، گۆڤاری گزینگ، سوئێد، ژمارە ٧، بەهاری ١٩٩٥ لاپەڕە ٦٢ و ٦٣.
هەروەها ڕێزدار محەممەد عەلی سوڵتانی لە نامەیەکدا بۆ من، باسی ئەوەی کردووە کە لە سەفەرێکدا بۆ شاری سنە، چاوی بە ٧٠ – ٨٠ نامەی دوکتۆر سەعید خان کەوتبێ کە بۆ خوالێخۆشبوو رکن الاسلام سنندجی نووسیون. سوڵتانی دەڵێ بابەتی نامەکان زیاتر ئیخوانیات بوون. (نامەی ٧ی مانگی جولای ١٩٩٥).
[39] محمد نیری و س وحیدنیا، "زندگی نامە مستوفی الممالک، انتشارات وحید، تهران ١٣٦٩ [١٩٩٠]، ص ٥٢٢
[40] لە ئێراندا، یەکەم جار باسی دۆزرانەوەی پارچە شیعرێکی کوردی کە گوایە لەسەر پێستی ئاسک نووسراوەتەوە، لە لایەن شاعیری گەورەی ئێرانی 'ملک الشعراء بهار'ەوە هاتۆتە گۆڕێ. بەهار گوتی ئەو هەواڵەی لە دوکتۆر سەعید خان بیستووە (بڕوانە، ملک الشعراء بهار، :"سبک شناسی"، بەرگی یەکەم). قسەکانی بەهار لە زۆر کتێب و وتاری کوردی و فارسیدا ڕەنگیان داوەتەوە. بۆ نموونە، مەردوخ، مێژوو، ١، ٥٠. بە داخەوە من نەمتوانی سەری ئەو هەودایە بدۆزمەوە و بزانم شیعرەکە کەی و چۆن و لە کوێ دۆزراوەتەوە و ئێستا کە کوێ ڕاگیراوە بەڵام هەرچۆنێک بێت، ئەو هەواڵە فڕی بە سەر ڕاستییەوە نییە و دەسکردی کوردێکی ناسیۆنالیستە کە ویستوویەتی مێژوو بۆ ئەدەب و شیعری کوردی دروست بکات، زمانی شیعرەکانیش تازەیە و لە زمانی نووسینی کتێبی "نزانی؟ مزگانی" ی دوکتۆر سەعیدخان زۆر دوور نییە. ئەوە دەقی شیعرەکانە:
"هورمزگان ڕمان، ئاتران کوژان   وێشان شاردەوە گەورەی گەورەکان...

نزیکەوە. مینۆرسکی لە وتاری "گۆران"دا چەند جار ناوی دوکتۆر سەعید خان دەبات و دەڵێ "ئەو قسانەی وا دوکتۆر لە ڕۆژی پێنجی جوڵای ١٩١٧ لە تاران دەربارەی شاعیرانی کورد پێی گوتم، گەلێک شتیان فێر کردم." (بڕوانە پاشکۆی دووهەم)[٤١].

جیاواز لە نامیلکەی (نزانی؟ مزگانی!) کە بە شیعرێکی پاراوی گۆرانی هوندوویەتەوە و جێی خۆیەتی یەکێ لە بنکە ڕۆشنبیرییەکانی کورد لە دەرەوەی وڵات چاپی بکاتەوە، ئینجیلێکی دەستنووسی لەپاش بەجێ ماوە کە ئێستا لە کڵێسەیەکی شەقامی (قوام السلطنە)ی تاران پارێزراوە و من خۆم لە ساڵی ١٩٨٥دا چاوم پێی کەوتووە. مامۆستا علاالدینی سجادی لە بەشی "باخچەی شاعیران"ی مێژوەکەی خۆیدا، دەنووسێ دوکتۆر سەعید خان لە ساڵی ١٩٢٥دا کۆچی دوایی کردووە[٤٢]. بەڵام بە بڕوای من، دوور نییە لای کەم تا ساڵی ١٩٢٧ کە وتاری "ئەهلی حەق"ی لە گۆڤاری "جیهانی ئیسلام"دا چاپ کرد، هەر لە ژیاندا بووبێت.

ئەو زانیارییانە بەسەریەکەوە دەمان گەیێننە ئەنجامێک: میرزا سەعیدێک کە ناوی بەدوا لاپەڕەی ئەو دەستنووسەوەیە وا بە موزەخانەی بریتانیا فرۆشراوە، هەمان فەقێ سەعیدی مەلا ڕەسووڵی مەریوانی و دوکتۆر سەعید خانی ساڵانی دواترە و دوور نییە کەشکۆڵەکەی لەو هاتوچۆیانەدا کە لەگەڵ ماڵی مەردۆخیەکانی هەبوە، کەوتبێتە دەست و دواتر بە مووزەخانەکەی فرۆشتبێ. ئەم کارەش لە سەفەری یەکەمی میرزا سەعید بۆ سوید و بریتانیا لە ساڵی ١٨٩٣دا، بەڕێوە نەچوە و دوور

زۆردار عەرەب کردنە خاپوور   گنای و پاڵە هەتا شارەزوور
شن و کنیکان وەدیل بشینا   مێرد ئازا تلی وەڕووی هوینا
ڕەوشت زەڕتەشتر مانەوە بێکەس   بزیکا نیکا هورموزد وە هیچ کەس"
دوکتۆر ئەمیری حەسەن پوور لە نامەیەکدا بۆی نووسیوم کە "ئەو هەڵەیە یەکەمجار خوالێخۆشبوو حوزنی موکریانی کردوویە". (نامەی مانگی فەبریوەریی ١٩٩٦). بە بۆچوونی من ئەگەر تەنانەت حوزنیش بۆ یەکەمجار بابەتەکەی ڕاگەیاندبێت، دیسان شیعرەکە هەر دەبێ کاری دوکتۆر سەعیدخان بووبێت کە گەیشتۆتە دەستی حوزنی و دوور نییە سەعیدخان هەوالەکەی بە مەرحوومی حوزنیش دابێت..

[٤١] مینۆرسکی لە شوێنێکی دیکەشدا ناوی دوکتۆر سەعیدخان دەبات ئەویش لە لە بیبلیۆگرافیی کۆتایی وتارێکدا بە ناوی ئایینی ئەهلی حەق بە خوێنەری دەناسێنێت:
V. Minorsky, “The Sect of Ahli Hakk”, Iranyka, Twenty Articles by V Minorsky, ١٩٦٤, Tehran University, PP. ٣٠٦ – ٣١٤
من وتارەکەم کردۆتە کوردی و لە گۆڤاری گزینگ چاپی سوئێددا بڵاو کراوەتەوە.

[٤٢] بڕوانە، علاء الدین سجادی، "مێژووی ئەدەبی کوردی"، چاپخانەی مەعارف، بەغدا ١٩٥٢/١٣٧١، بەشی باخچەی شاعیران، ل ٥٣٧

نییە دواتر لە ساڵی ١٩٠٢دا لە ڕێگای باڵوێز خانەی بریتانیاوە لە ئێران یاخود هەر ڕاستەوخۆ بە مووزەخانەی بریتانیای فرۆشتبێ.

٦. زمان

مەسەلەی شێوە زمانی شیعرەکان، بە هۆی هەڵوێستی هەندێ ئەورووپییەوە ئاڵۆز بووە. ئەو کەسانەی وا زۆربەیان زمانەوان نین، شیعری کەشکۆڵەکەیان کردووەتە بەڵگە بۆ چەسپاندنی بۆچوونێک کە لە ڕیشەی خۆیدا سیاسییە نەک زانستی و بە گوێرەی ئەو بۆچوونە شێوە زمانی گۆرانی، شێوەیەکە لە زاراوەکانی زمانی فارسی.

من زمانەوان نیم و بە هیچ شێوەیەک نامەوێ خۆم تێکەڵاوی باسێک بکەم کە لە دەرەوەی وزە و توانامدایە. ئەوەش وا لێرەدا دەبینرێ، تەنیا بۆ ڕوونکردنەوەی هەندێ لایەنی کاری ساغکردنەوەی شیعرەکانە و هەوڵ دەدەم لەم بوارەدا، کەڵک لە زانست و بۆچوونی پسپۆڕان وەربگرم بێ ئەوەی 'اجتهاد'ێکی شەخسیی خۆم دەرببڕم و سەر لە خوێنەر بشێوێنم ــ کارێک کە بۆ نموونە، مێجەر سۆن کردوویەتی[٤٣] و بەداخەوە زۆرێک لە ڕۆشنبیرانی کوردی ناشارەزا، لەدوویان داوە.

هەلومەرجی جوغرافیایی و سیاسی ناوچەکە و تێکەڵاویی فەرهەنگی ـ زمانیی خەڵک و ئامێتەبوونی جەمسەرە ڕەش و سپییەکان لە هەموو دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی- سیاسی- فەرهەنگیی ئەو مەڵبەندەدا، کاری توژینەوە لە دیاردەیەکی وەک 'زمان' ئاڵۆزتر دەکات. دراوسێیەتیی کورد لەگەڵ فارس و عەرەب و تورک و ئەرمەنی و ئاشووری و گەلێک کەمایەتیی زمانیی دیکە، (ئازەریی کۆن، گیلەکی، تەبەری، و...)، کاری یەکالاکردنی مەسەلەکەی، ئەستەم و بێ ئەنجام کردووە. خۆ ئەگەر جیاوازی و سنووری نێوان زاراوە کوردییەکانیش بگیرێتە بەر چاو، مەسەلەکە، بیچمی کەلافەبەنێک پەیدا دەکات کە جەمسەرەکانی بەهۆی بچڕانی زۆرەوە ئەستەمە دیاری بکرێن!

---

٤٣ بڕوانە پاشکۆی یەکەمی ئەم کتێبە، هەروەها وتارێکی دیکە بەم ناو ونیشانە:
Major E B Soanne, „Southern Kurdish Folk Song in Kermanshahi Dialect“, Journal of the Royal Asiatic Society, January ١٩٥٩, pp. ٣٥-٥١
من ئەو وتارەشم وەرگێڕاوەتە سەر کوردی و لە دوو ژمارەی مانگانەی "مەڵبەند"- بڵاوەی مەڵبەندی ڕۆشنبیریی کوردی لە لەندەن دا بڵاو بۆتەوە. بڕوانە، مێجەر سۆن، "قەتاری کوردی کرماشان"، ئامادە کردن و وەرگێڕانی ئەنوەری سوڵتانی، مەڵبەند، ژمارە ٥٣، نۆڤامبری ١٩٩٤ و ژمارە ٥٤، دیسامبری ١٩٩٤

بەداخەوە، زۆربەی ئەو کەسانەی وا لە مەسەلەکە دواون، لە دەرەوەی گۆڕەپانی زمانەوانی وەستاون. ئەو کەسانە، نووسەر، شاعیر، پیاوی سیاسی، مێژوونووس و ڕۆژنامەگەر هەن، بەڵام زمانەوان نین! هەر بۆیەش بۆچوونە کانیان لەگەڵ یەکدا ناتەبا و جیاوازن.

لەکاتێکدا، هەندێ ئەورووپیی وەک "سۆن" (پاشکۆی یەکەم) و "ئوسکار مان"[٤٤] و "مەکەنزی" (پاشکۆی سێهەم)[٤٥] و هەندێکی تر[٤٦]، بەڵێبڕاوییەوە، شێوەی گۆرانی بە زاراوەیەکی فارسی دادەنێن، کەسانێکی دیکە هەمان ڕوانگە، بە هەندێ گومان و دوودڵییەوە دەردەبڕن: مینۆرسکی[٤٧]، ئێدمۆندز[٤٨]، نیکیتین[٤٩] و ژاک دومۆرگان[٥٠].

ئێرانیەکانیش شێوەی تایبەت بە خۆیان، گرتووەتە بەر. بەشێکی بەرچاو لە ئەدیب و نووسەرە ئێرانیەکان شێوە باشوورییەکانی زمانی کوردی بە زاراوەیەکی زمانی فارسی دەدەنە قەڵەم (دائره المعارف فارسی[٥١]، فەرهەنگ لکی[٥٢] و...) بەشێکی

---

[٤٤] Oscar Mann, „Manderten der Guran“, Berlin ١٩٣٠

[٤٥] پێشوو، پەراوێزی ژمارە ٥

[٤٦] بۆ نموونە، چارلز ڕیۆ (پێشتر، پەراوێزی ژمارە ٨) و دائرة المعارفی ئیسلام، وشەی کورد.

[٤٧] بڕوانە پاشکۆی ژمارە ٢ ی ئەم کتێبە.

[٤٨] بێ ئەوەی خۆی هەڵوێستێکی تەواو بگرێت، لە زمان "زوربەی ئوروپییە باوەڕ پێکراوەکان" ەوە دەڵێ "گۆرانی کوردی نییە". بڕوانە، ئێدمۆندز، "کورد، تورک، عەرەب"، پێشوو، ل ١٧١

[٤٩] "... لەوێ [لە هەورامان]، بە زمانێکی تایبەت قسە دەکەن و خۆیان لەجیاتی کورد بە هەورامی دەزانن [؟] لە ڕاستیدا، لە ڕووی زمان و تایبەتییەکانی دیکەیانەوە، وێدەچێت کوردی خالیس نەبن و وەک گۆران پاشماوەی قەومێکی دیکەی ئێرانی بن..." بڕوانە، واسیلی نیکی تین، "کورد و کوردستان"، ترجمه فارسی محمد قاضی، انتشارات نیلوفر، تهران ١٣٦٦ [١٩٨٧]، ص ٧٧

[٥٠] زمانی کوردی لە باری ڕێزمانەوە، جگە لە هەندێ لەهجە- وەک هی خەڵکی پاوە، جیاوازییەکی ئەوتۆی لەگەڵ فارسیدا نییە." ژاک دو مۆرگان، "مەئمووریيەتی زانستی"، وەرگیراو لە کتێبی میرزا شکراللە سنندجی، پێشوو، سەرەتای دوکتۆر حشمت اللە طبیبی. وەک دەبینرێت، ژاک دو مۆرگان باوەڕ بە جیاوازییەک لە نێوان کوردی و زاراوەی خەڵکی پاوە [= لقێکی گۆرانی] دا دێنێت، ئینجا سەرجەم زمانی کوردی دەکاتە فارسی!

[٥١] "شەرەفنامەی بەدلیسی، لوڕ و لەک بە کورد دادەنێت، بەڵام ئەوە بەگشتیکردنێکی نابەجێیە..." بڕوانە، غلامحسین مصاحب، "دائرة المعارف فارسی"، ج ١ و ٢ پێکەوە، انتشارات کتابهای جیبی، تهران ١٣٥٦ [١٩٧٧]، ل ١١٦٧

[٥٢] "... لەکی زمانی شیعر و ئەدەبی لوڕستان و زمانی هەڵبەستە ئایینییەکانی یارسان و ئەهلی حەقە، کە زۆرجاران لەگەڵ زاراوەی کوردیدا هەڵە کراوە و بە کوردی دانراوە. زاراوە لوڕییەکان کوردی نین." حمید ایزدپناه، "فرهنگ لکی"، موسسه فرهنگی جهانگیری، تهران ١٣٦٧ [١٩٨٨]، صص پێنج تا بیست و پێنج.

دیکەیان، "گۆرانی" بە کوردییەوە دەبەستن، ئینجا هەردوکیان پێکەوە بە زاراوەیەکی فارسی دادەنێن! (مقدمە برهان قاطع)[٥٣].

زانا و ئەدیب و تەنانەت زمانەوانی کوردیش لەو بازاڕە ئاڵۆزەدا چەواشە بوون و هەرکام سازی خۆیان لێ دەدەن. لێرەشدا، وەک زۆرلایەنی دیکەی ژیانی فەرهەنگی و سیاسی، کورد تووشی شەوارە هاتووە و سەری لێ شێواوە:

د. ئەوڕەحمانی حاجی مارف، دوو کتێبی لەسەر زمان و ڕێزمانی کوردی نووسیوە ولە هیچکامیاندا تەنانەت ناوێکی لە شێوە زمانی گۆرانی و بە گشتی شێوە باشووریەکان نەهێناوە.[٥٤]

نووسەرانی "فەرهەنگی کوردی (سۆرانی) ــ ڕووسی" ش بە هەمان شێوە، زمانی کوردییان تەنیا کردووە بە دوو بەشی کرمانجی ژووروو و خوارووەوە و باسێکیان لە شێوەکانی باشوور نەکردووە[٥٥].

مامۆستا عەبدوڕڕەحمانی زەبیحی، هەنگاوێک دەچێتە پێشەوە، کاتێ باسی 'لەهجەی جنووبی' دەکات و بە 'کوردی'ی دەزانێ، بەڵام ئەویش لە بنەڕەتدا باوەڕی بە سەقامگیریی لەهجەکە و سروشتی بوونەکەی نییە، هەر بۆیەش گۆرانی و زازایی بە دوو 'دورگەی زمانی' ناو دەبا، کە لە مەڵبەندی لەهجەی باکووری و ناوەندیدا سەریان هەڵداوە[٥٦].

دەستەیەک لە ئەدیب و نووسەرانی کورد، 'گۆرانی' بە شێوەیەک لە شێوەکانی زمانی کوردی دادەنێن- بێ ئەوەی هۆکارێکی زانستیانە بۆ مەسەلەکە بخەنە

---

[٥٣] "زاراوە ئێرانییەکان بریتین لە لوڕی، زازا (شێوەیەک لە زمانی کوردی)، کوردی و گۆرانی..." "برهان قاطع"، سەرەتا.

[٥٤] بڕوانە، ئەوڕەحمانی حاجی مارف،
- "ڕێزمانی ئاخاوتنی کوردی بەپێی لێکۆڵینەوەی لیژنەی زمان و زانستەکان"، چاپی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا ١٩٧٦؛
- "زمانی کوردی لەبەر ڕۆشنایی فۆنیتیکدا"، کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا ١٩٧٦

[٥٥] ق. کوردۆ و ز. یۆسف، "فەرهەنگی کوردی (سۆرانی)- ڕووسی"، مۆسکۆ ١٩٨٣

[٥٦] عبدالرحمن محمدامین زەبیحی، "قامووسی زمانی کوردی"، بەرگی یەکەم، بەغدا ١٩٧٧، ل ٤١

بەرچاو (محەمەد ئەمین هەورامانی[٥٧]، شێخ محەمەدی خاڵ[٥٨]، عەلائەددین سەجادی[٥٩]). دەستەیەکی دیکەش هەن، زیاتر لە مەسەلەکە ورد بوونەتەوە، بەڵام ئەوانیش لەو پەیوەندییە تایبەتەدا، گوێیان لە مەیدان نەبردووەتە دەر (تەوفیق وەهبی[٦٠]، د. محەمەد موکریی کرماشانی[٦١]، د. ئەمیری حەسەن پوور[٦٢]). ئاشکرایە، کاری کاک ئەمیر گەلێک جیاوازە، مامۆستا ئەمیر پسپۆڕی زمانەوانی و گەلێک وردبین و پسپۆڕە، بەڵام ئەویش بە داخەوە کارێکی ئەوتۆی لەسەر شێوەی "گۆرانی" نەکردووە (هیوادارم سەرەتایەک کە بە ئینگلیزی بۆ ئەم کتێبەی

---

٥٧ محمد امین هەورامانی لەم بارەیەوە بۆچوونێکی تایبەتی نییە و تەنیا لە کتێبەکەیدا ڕای کۆڕی زانیاری کورد و دوکتۆر کەماڵ فوئاد و مەکەنزی دووپات دەکاتەوە کە لای کەم ئەو دووکەسەی دواییان دژ بە یەکبوونی زمانی کوردی و گۆرانی دەوەستن. بڕوانە، محمد امین هەورامانی، "سەرەتایەک لە فیلۆلۆژی زمانی کوردی"، چاپخانەی معارف، بەغدا ١٩٧٣

٥٨ شێخی خاڵ گۆرانیی لە لوڕی و بەختیاری و لەکی و فەیلی جیاکردۆتەوە و لەگەڵ سۆرانی و بابانی و موکریانی و ئەردەڵانی و کەلهوڕیدا ناوی کرمانجی دەستەڕاستی لێ ناون. بڕوانە، شێخ محەممەدی خاڵ، "فەرهەنگی خاڵ"، جزمی یەکەم، بە یارمەتی وەزارەتی مەعارف لە چاپدراوە، جزمی یەکەم، بەغدا(؟)، ساڵ ؟، لل ٢٦ و ٢٧

٥٩ مامۆستا سجادیش ناچێتە قووڵایی باسەکەوە و بە دوو ڕستەی ساکار وەڵامی ئوروپاییەکان دەداتەوە: "کورد بەو کوردانە ئەڵێن کە دەوار نشین و کۆچەرین و گۆرانیش بەو کوردانە ئەڵێن کە شارنشین و لادێ نشینن". بڕوانە، علائەددین سەجادی، پێشتر، ل ٤٥

٦٠ مامۆستا تەوفیق وەهبی "زار"ە کوردییەکان بە سێ بەشەوە دەکات: کرمانجی ژووروو، کرمانجی خواروو، و کرماشانی. ئەوە هەمان ئەو دابەشکردنە پەسندکراوەی ئەمڕۆی ڕووناکبیرانی کوردە، بەڵام مامۆستا ناوی بن لەهجەیەکی زاراوەی گۆرانی واتە کرماشانی داوە بە هەموو زاراوەکە. بڕوانە، تەوفیق وەهبی، "بنچینەی کوردان و بنەچەکی زمانی کوردی"، وەرگێراوی تەها فەیزی زادە، ل ٢

٦١ دوکتۆر محەممەدی موکری کرماشانی چوار لقی جیاواز بۆ زمانی کوردی ناودەبات کە یەکێکیان "کوردیی کرماشانی"یە بە بن لەهجەی کوردی گۆرانی و سەنجاوی و کەلوڕییەوە و دووهەمیان لقی " هەورامی و گۆرانی"یە، کە بن لەهجەی زازایی و هەورامانی تەخت و لهۆن و ژاوەڕۆ و گۆرانی کۆن دەگرێتەوە. ئەم دابەشکردنە بە نیسبەت دابەشکردنی کەسانی ترەوە، هەمەلایەنیتر و دەوڵەمەندترە بەڵام بوونی گۆرانی جارێک وەک لەهجە و جارێکیش وەک بن لەهجە دەریدەخات کە هێشتا کەم وکووڕیی زۆری تێدایە و هیوادارم دوکتۆر موکری کاری زیاتری لەسەر بکات. بڕوانە، دوکتۆر محەممەدی موکری، "لهجەهای غرب ایران، رسالە دکترای ادبیات فارسی، صص ٧٠ تا ٨٥، وەرگیراو لە میرزا شکرالله سنندجی پێشوو، ص بیست و چهار.

٦٢ دوکتۆر ئەمیر دەنووسێ "ئەوانەی وا بە سۆرانی قسە دەکەن... سەرسام دەمێنن ئەگەر بزانن ئەو زانا ئوروپاییانە زاراوەی هەورامی و دیملی هاوپەیوەند لەگەڵ زمانێکی غەیرە کورد دادەنێن." بڕوانە،

Hassanpoor, Amir, “The Language Factor in National Development, the Standardization of the Kurdish Language ١٩١٨ – ١٩٨٣, University of Illinois at Urban-Champaign, ١٩٨٩, ٢٤-٢٥.

نووسیوە، بناغەیەکی باش بۆ کاری داهاتووی خۆی و پسپۆڕانی دیکەی زمانەوان دابنێت).

دەستەیەکیش هەن، کە بێ فوو لەدۆکردن بۆچوونی ئەوروپییەکان دوو پات دەکەنەوە (مامۆستا ئەمین زەکی[٦٣]، د. کەمال فوئاد[٦٤] ، د. عەبدوڵڵا مەردۆخ[٦٥]) خۆ ئەوانەش وا هەر دژ بە بوونی زمانێکی سەربەخۆی کوردین و لایان وایە دەبێ سەرجەمی زمانی کوردی لەنێو زمانی تورکی و فارسیدا بتوێتەوە، کەم نین![٦٦]

کۆنترین سەرچاوەی ناسراو کە باسی 'گۆران'یان وەک کورد کردبێت، "شەرەفنامەی بەدلیسی"یە[٦٧]. مێژوونووسانی وەک خوسرەو کوڕی محەمەد[٦٨]،

---

٦٣ "لەمەوپێش لە ئەردەڵان بە نەوعە زمانێک قسە یەکرا کە لە زمانی هەورامی ئەچوو... لەهجەی کۆنی ئەدەڵان لە حەقیقەتدا لەهجەیەکی کوردی نییە، بەڵکوو نەظیری گۆرانی و هەورامی لە تەکامولی فارسی قەدیم پەیدا بووە. زمانی هەورامی ڕەنگە زمانی تاجیک بێ... هەورامی وەکوو گۆرانیی دێهاتی، زمانە کۆنەکەی خۆی محافظە کردووە و ئیمڕۆ بۆتە زمانێکی موئثر و شیرین و نەغمەدار... و کورد تێی ناگا... زمانی کرمانشاە لەگەڵ زمانی کەلهوڕ، لەهجەیەکی تەواوی کوردی نییە و زۆر لە زمانی لەک ئەکا کە ئەبێ فەرعێکی زمانی ئێرانی بێ." بڕوانە، محمد امین ذکی، "خلاصەیەکی تاریخی کورد و کوردستان"، جلْدی ١، بەغدا ١٩٣١

من دڵنیام مامۆستا ئەمین زەکی بەگ پسپۆڕی زمانی تاجیکی و لەکی نەبووە و بەڵگەیەکیشی بۆ "زمانی لەک" بە دەستەوە نییە کە "ئەبێ فەرعێکی زمانی ئێرانی بێت". ئەم شتانە تەنیا دووپاتکردنەوەی بۆچوونەکانی سۆن و ئێدمۆندزن.

٦٤ د. کەمال فوئاد لە دابەشکردنی زمانی کوردیدا بڕوای بە پێنج زاراوە هەیە (گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، ژمارە ٤) و لەم دابەشکردنەدا ڕێگای ئوسکار مان ڕەچاو دەکات ("وتووێژێک لەگەڵ د. کەماڵ فوئاد"، گۆڤاری سروە، ژمارە ٣٨ و ٣٩). ناوبراو لوڕی بە زمانێکی سەربەخۆ دادەنێ کە نە کوردی و نە فارسییە بەڵام زاراوەکانی دیکە (گۆرانی و دیملی) بە کوردی دەناسێت. (گۆڤاری سرەو، هەمان).

٦٥ د. عەبدوڵڵا مەردۆخ مامۆستای مێژووە بەڵام چۆتە ناو باسی زمانەوانییەوە و بێ ئەوەی بەڵگەیەک بۆ قسەکانی بدات بە دەستەوە، بە شێوی "مان" و بنی دیکتسنی دانیمارکی گۆرانی و زازایی (دیملی) لە کوردی بوون دەشۆرێتەوە. بڕوانە، د. عەبدوڵڵا مەردوخ، "کورد و ئەرکی مێژوو"، گۆڤاری گزینگ، ژمارە ٩، پایزی ١٩٩٩، لل. ٣٩ تا ٤٦

٦٦ "ئێمە بۆچی دەبێ لەوە بترسین کە خۆمان لەناو خەڵکانی دیکەدا بتوێنینەوە؟... من برا و هاوخوێنەکانم واتە کوردانی تورکیا بانگ دەکەم بکەونە شوێن ڕێبازی ڕێبەری گەورەیان مستەفا کەماڵ پاشا..." د. شوکرۆ محمد سەگبان، وەرگیراو لە واسیلی نیکی تین، پێشوو، لل٥٣٦ و ٣٧.

٦٧ شەرەفنامە کورد بە سەر کرمانج، لوڕ، کەلهوڕ و گۆراندا دابەش دەکات. بڕوانە، شەرەفخانی بەدلیسی، "شەرەفنامە"، تصحیخ محمد لوی عباسی، نشر حدیث، تهران ١٣٧٣، ص ٢٣

٦٨ ئەو دابەشکردنەی شەرەفنامەیە، لە مێژووی خوسرەو بەنی ئەردەڵاندا دەبێتە بەنی ئەردەڵان، لوڕ، کرماج و گۆران. بڕوانە، خوسرەو بن محمد بن منوچهر، "تاریخ [لب التواریخ]، چاپ عکسی از روی نسخە خطی ادارە انتشارات دانش، شعبە ادبیات خاور، مسکو ١٩٨٤، صص ١٠ و ١١

مەستوورەی کوردستانی[٦٩]، ڕەشید یاسەمی[٧٠] و شێخ محەمەد مەردۆخ[٧١] -هەر یەک بە شێوەیەک، بۆ چوونی شەرەفخانیان دووپات کردووەتەوە.

لە پەیوەندیی باسەکەدا ـــ وەک پێشتر گوتم، بەربڵاوی و چەشنایەتییەکی زۆر لەنێوان بۆچوونی نووسەرانی خۆیی و بێگانەدا بەر چاو دەکەوێ کە بەشێکی گرنگیان لە نووسینی پڕکاکڵی کاک ئەنوەر قادر محەمەد دا ڕەنگی داوەتەوە و پێویست بە دووپاتکردنەوە ناکات[٧٢].

بەڵام بێگومان، مەوزووعیترین بۆچوون سەبارەت بە پەیوەندیی کورد و گۆران، هی زانای ڕووسی ـــ پرۆفسیۆر "ن. ماڕ"ە. "ماڕ" وشەی گۆران دەباتەوە سەر بنەمای وشەی کورد و بەم شێوەیە، پەیوەندییەکی ئەندامی لەنێوان ئەو دوو ناوەدا، دەخاتە ڕوو ـــ پەیوەندییەک کە دەتوانێ باڵ بکێشێتە سەر مەسەلەی نزیکایەتیی هەردوو دیاردە لە مەسەلەی مێژوو و زمانیشدا. "ماڕ" دەڵێ: "وشەی گۆران، هیچ نییە جگە لە بیمچی ئاڵوگۆڕکراوی وشەی کورد." [٧٣]

لە کۆتاییی باسەکەدا، بە کەڵک وەرگرتن لەسەرچاوەکانی بەردەستم (کە هەندێکیانم لەسەرەوە، ناساند)، گرنگترین خاڵەکانی مەسەلەی پەیوەندیی نێوان زمانی کوردی و زاراوەی گۆرانی، دیاری دەکەم:

---

[٦٩] مەستوورە خانمیش کورد، نەک زمانی کوردی، دەکات بە چوار بەشەوە: ئەردەڵان، لوڕ، کرماج و گۆران کە جیاوازییەکی کەمی لەگەڵ دابەشکردنەکەی شەرەفنامەدا هەیە بڕوانە، مەستورەی کوردستانی، "مێژووی ئەردەڵان"، د. حەسەن جاف و شکور مستەفا کردوویانە بە کوردی، دەزگای ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، دارالحریە للطباعە، ١٩٨٩، ل ١٤

[٧٠] ڕەشیدی یاسەمی ئەم دابەشکردنەی لە زمان نووسەرانی پێش خۆیەوە هێناوە: گۆران، کرماج، لوڕ، کەلهوڕ. بەڵام لە عەینی کاتدا دەڵێ "توێژێنەرانی سەدەی بیستەم گەیشتوونەتە ئەو ئەنجامەی کە لەناو کورداندا چینێکی دیکەی ئێرانی بەناوی گۆران- زازا، هەن کە غەیرە کوردن. بڕوانە "کورد و پیوستگی نژادی و تاریخی او"، ابن سینا، تهران چاپ ٣، ؟، لل ٩٨ و ١٣٦

[٧١] مەردۆخ کورد بە هەمان شێوەی شەرەفنامە دابەش دەکات: کرمانج، گۆران، لوڕ و کەلهوڕ. بڕوانە، شیخ محمد مردوخ کردستانی، پێشوو، ١، ل٤١

[٧٢] ئەنوەر قادر محەممەد، "لیریکای شاعیری گەورەی کورد مەولەوی ١٨٠٦ ـــ ١٨٨٢ بە دیالێکتی گۆرانی"، ستۆکهۆلم ١٩٩٠، بەشی یەکەم گۆرانەکان، زمان و ئەدەبیان، لل ١٧ تا ٥٥

[٧٣] ن. ماڕ، "سەبارەت بە وشەی چەلەبی"، ل ١٣٧. وەرگیراو لە واسیلی نیکی تین، پێشوو، ل ٢٧٧

سەبارەت بە بنەچەکی وشەی گۆران، بۆچوونێکی دیکەش هەیە: "ج. مفرد" لە وتارێکی کورتدا وشەی گۆران دەباتە سەر وشەی کرۆن یان کرۆنووس 'خودای زەمان'ی یۆنانییەکان و دەڵێ کرۆنووس یەک لە تایتانەکان بووە و وشەی 'تایتان' یش لەگەڵ 'ساتان' ی عیبری و شەیتانی ئێزدییەکان لە یەک ڕیشەیە. بڕوانە، ج مفرد، "منشاء اسامی گوران- شیطان و ماد- زاگرۆس، مجلە آرش، شمارە ١١، پاریس، دسامبر ١٩٩١ (فارسی)

١. زاراوە کوردییەکان بە نیسبەت یەکتر، لە پەیوەندییەکی ئەندامیدان.

٢. زمانی کوردی بەگشتی و زاراوە کوردییەکان (هەریەک بە ڕادەیەک) پەیوەندییان لەگەڵ زمانە ئێرانیەکان (و یەک لەوان، زمانی فارسی)دا هەیە.

٣. پەیوەندیی زاراوە کوردیەکان لەگەڵ یەکتردا، بەهۆی هەندێ بن لەهجەوە دەگیرێت، ئەم بن لەهجانە، خاوەنی خەسڵەتی دوولایەنەن و وەک ئاڵقەیەک، دوو زاراوە بەیەکەوە دەبەستن. بۆ نموونە، بن لەهجەی کەلهوڕی و ئەردەڵانی (سنەیی)، هەردوو زاراوەی کرمانجی خواروو و گۆرانی لەیەکتر گرێ دەدەن.

٤. زاراوەکانی باشووریی زمانی کوردی، بریتین لە: گۆرانی (هەورامی، باجەڵانی، فەیلی، کرماشانی، و...)، لەکی، لوڕی و بەختیاری.

٥. زاراوە باشوورییەکان کوردین و لەسەردەمی نووسرانی کەشکۆڵەکەشدا (سەدەی هەژدەهەم) هەر کوردی بوون. بوونی هەندێ خەسڵەتی هاوبەش لەگەڵ زمانی فارسیدا، ئەو پەیوەندییە "ئەسڵ و فەرع"ەی نێوان زمانی کوردی و زاراوە باشوورییەکان، ناگۆڕێ (بەراوردکردنی شیعری کەشکۆڵەکە لەگەڵ شیعری فارسی ئەو سەردەمە لە لایەک و شیعری کوردی هەمان سەردەم لە لایەکی ترەوە، بۆ چوونە کە بە باشی دەسەلمێنن).

٦. زاراوە باشووری یەکان بە نیسبەت کرمانجی (ژووروو و خواروو)ەوە، خەسڵەتی هاوبەشیان لەگەڵ زمانی فارسی زیاترە و لە ڕاستی دا جەوهەرێکی دوولایەنییان هەیە واتە بە نیسبەت فارسییەوە، عونسووری کرمانجی یان بە هێزە و بە نیسبەت کرمانجییەوە، ڕەگی فارسییان تێدا بەر چاوترە.

٧. شێوە زمانی دیملی (زازایی) سەرەڕای شوێنایەتیی جوغرافیایی، لە پەیوەندێکی نزیکی زاراوە باشوورییەکاندایە و لەگەڵ ئەواندا حیسابی بۆ دەکرێ.

٨. ئەوەی مامۆستا زەبیحی هەورامی و زازایی بە دوو 'دورگەی زمانی' دادەنێ، لای کەم، بە نیسبەت هەورامییەوە، هەڵەیە. هەورامی بە هیچ چەشنێک لە بن لەهجەکانی دیکەی زمانی کوردی (کرماشانی، باجەڵانی، لەکی و...)، دانەبڕاوە[٧٤].

---

[٧٤] زمانێکی کۆنە و ئێستا جگە لە هەندێک پاشماوەی کۆن هیچی وای لێ بەجێ نەماوە. بۆ زانیاریی زیاتر لەسەر ئەو زمانە ناوچەییەی ئازەربایجان، بڕوانە ئەم سەرچاوە فارسییانە:

- احمد کسروی، "آذری یا زبان باستان آذربایجان"

٩. دابڕانی زازایی لە زاراوە کوردییەکانی کرمانجی خوارووو و باشووریی بە هۆی لە ناو چوون و وونبوونی ئاڵقەیەکی پەیوەندییەوە پێک هاتووە کە بە بڕوای من بریتیە لە 'زمانی ئازەریی کۆن'.

١٠. ئازەریی کۆن، پێشتر لە هەموو ئەو ناوچانەدا کە ئێستا ناوچەی زمانی تورکی ئازەربایجانین، بڵاو ببووەوە و لەوسەرێکەوە بە ئاڵقەی زازایی و لەسەرێکی دیکەوە بە کرمانجی خوارووەوە بەسترا بوو. هەروەها لە ڕێگای ناوچەکانی زنجان و گەڕووسەوە لەگەڵ زاراوە باشووریەکان (وەک ئەردەڵانیی کۆن)دا پەیوەندی هەبوو.

١١. ئازەریی کۆن، کە ئێستا پاشماوەیەکی کەمی لە "مەرەند" (هەرزندەیی)، زەنجان (خۆئینی) و قەزوین (تاتی) و باکووری ئازەربایجان ماوەتەوە، لە عەینی کاتدا، ئاڵقەی پەیوەندیدەری زاراوە کوردییەکان لەلایەک و زمانی تەبەری و گیلەکی لە باشووری ئێران، لەلایەکی دیکەوە بووە. هەبوونی عونسووری هاوبەش لەنێوان کوردی و گیلەکی و کوردی و تەبەری (مازندەرانی)دا، تەنیا بە بۆچوونێکی ئەوتۆ واتا پەیدا دەکات .

١٢. ئەم بۆچوونە، مەسەلەی ڕاگوێزران و کۆچکردنی دیملّیەکان لە باشوورەوە بۆ باکوور، کە پشتی بە هیچ فاکتەرێکی مێژوویی نەبەستووە، دەداتە دواوە و مەسەلەکە، لە پەیوەندییەکی ئەندامیی نێوان زمانە ئێرانیەکاندا سەیر دەکات.

١٣. جەوهەرێکی هاوبەش لە هەموو زمانە ئێرانییە ڕۆژئاواییەکاندا بەدی دەکرێ و ئەو هاوبەشییە باڵ دەکێشێتە سەر زمانە ناوەندییەکانیش.

١٤. هەردوو زمانی کوردی و فارسی (بەزاراوەکانیانەوە)، ئەگەر لە باری "ئیشتیقاق" و هەندێ لایەنی دیکەی زمانەوانییەوە خاڵی هاوبەشیان هەیە، بە هەمان شێوە خاوەنی گەلێک خاڵی جیاوازن کە ناتوانێ یەکیان لە زگی ئەوی دیکە

- عبدالعلی کارنگ، "خلخالی، یک لهجه از آذری"
- عبدالعلی کارنگ، "تاتی و هرزنی دولهجه از زبان باستان آذربایجان"
- دکتر صادق کیا، "آذریگان(آگاهیهائی در باره گویش آذری"
- یحیی ذکاء، "گویش گلین قیه (هرزندی)"
- یحیی ذکاء، "گویش کرینگان (تاتی)"
- ناصح ناطق، "زبان آذربایجان و وحدت ملی ایران" و
- رحیم رضازاده ملک، "گویش آذری، متن و ترجمه و واژەنامه رساله روحی انارجانی".

یاندا، جێ بکاتەوە. هەر بۆ چوونێک بە پێچەوانەی ئەو ڕاستییە عەینییە، تەنیا دەتوانێ سیاسی و هەڵوێست داربێت و لە واقیعی زانستی دوور دەکەوێتەوە.

بە کورتی، زمانی شیعرەکان لە کەشکۆڵی شێخ عەبدولموئمین دا، کوردییە و هیچ بەڵگەیەک بە دەستەوە نییە کە لەسەردەمی نووسرانەوەی کەشکۆڵ و سەدەکانی پێش ئەویش دا، کوردی نەبووبێت. ئەگەر "مەکەنزی" لە سەفەرێکی عێراق دا، ماوەی پێنج سەعات لە گوندی "ئارپاچی"ی مووسڵ مابێتەوە و لە دوای گەڕانەوەی بۆ ئەوروپا، بە وتاری "باجەڵانی"، سەروبەری ئەو بن لەهجەیە و هەموو شێوە زمانی گۆرانیی بە فارسییەوە بەستبێت ناکرێ بە ڕاستییەکی زانستی دابندرێت.

ئەورووپییەکان، تەنیا دەست دەنێنە سەر هەندێ خاڵی هاوبەشی ئەو شێوە زمانە لەگەڵ زمانی فارسی و هاوبەشییەکانی لەگەڵ زمانی کوردیدا ناگرنە بەرچاو. ئەدیب و نووسەر و ڕۆشنبیری کوردیش- بێ ئەوەی شتێکیان لە زمانەوانی زانیبێ و تەنانەت ئەو سەفەرە چەند سەعاتەی مەکەنزیشیان بۆ ناوچەکە کردبێت! سووک و سانا بۆچوونی ئەوان دەسەلمێنن بۆ نموونە، وەک د. عەبدوڵڵای مەردۆخ، دەچنە گۆڕەپانێکەوە کە هیچیان لەسەر نەخوێندووە و بەچاوقووچاندنێک "گۆرانی"و "زازایی" لە کوردیبوون دەشۆنەوە (بڕوانە: پەراوێزی ژمارە ٦٥).

ئەم شیعرانەی وا ئیمامی جومعەی شاری سنە ٢٠٠ ساڵ پێش ئێستا کۆی کردوونەتەوە و شیعری خۆی و باوکیشی لێ زیاد کردوون، بە هەموو تەعبیرێک کوردین! کورد و تەنیا کورد تێیان دەگات، تەنانەت کەسێکی وەک میرزا عەبدوڵڵا مونشی (ڕەونەق) کە شیعری فارسیی ٤٠ شاعیری ناوچەی ئەردەڵانی لە کەشکۆڵە شیعری 'حەدیقەی ئەمانوڵڵایی' دا کۆ کردووەتەوە، تاقە یەک پارچە لە شیعری ناو ئەم کەشکۆڵەی وەک هەڵبەستی فارسی تۆمار نەکردوون.[٧٥] ئێستا پرسیار ئەوەیە: نزیکایەتیی کۆنی ئەو شێوە زمانە لەگەڵ فارسی، چۆن هەموو ئەو نزیکایەتی و هاوبەشییەی لەگەڵ زمانی کوردیدا دەشواتەوە و لەناوی دەبات؟ ئەوە، دەبێ لە چارەڕەشیی کورد و بەرزەدەماخیی ڕۆشنبیرەکانی بپرسرێت!

---

[٧٥] بۆ "حدیقه امان اللهی" بڕوانە دەستنووسی ژمارە BL.MS.Or.٢٩٤٣ لە کتێبخانەی بریتانیا، هەروەها دەقە چاپییەکەی:
میرزا عبدالله سنندجی متخلص به رونق، "تذکره حدیقه امان اللهی"، به تصحیح و تحشیه دکتر ع. خیامپور، موسسه تاریخ و فرهنگ ایران، تبریز، ١٣٤٤ شمسی [١٩٦٦].

*دوای بڵاوبوونەوەی چاپی یەکەمی ئەم کتێبە، مامۆستایان محەمەد عەلی قەرەداغی و محەمەد عەلی سوڵتانی دوو وتاریان لەسەر نووسی و دەست نیشانی هەندێ لایەنی بەهێز و بێهێزی کارەکەی منیان کرد. تێبینیی هەردوو مامۆستا لەم چاپەی ئێستادا گیراوەتە بەر چاو و هەڵە دەست نیشانکراوەکانیان ساغ کراونەتەوە. ئەوەش تایبەتمەندیی وتارەکان:

١ .محەمەد عەلی سوڵتانی، "کەشکۆڵی شێخ عەبدولموئمین مەردۆخی کوردستانی"، گۆڤاری ئاوێنە (بەشی فارسی)، ژمارە ٣٩/٤٠، تاران ١٣٧٧ [١٩٩٨]، لل٦٣ تا ٧٠.

٢) محەمەد عەلی قەرەداغی، "گەشتێک بە کەشکۆڵەکەی شێخ عەبدولموئمیندا"، گۆڤاری گزینگ، ژمارە ٢٥، پایزی ١٣٧٨ [١٩٩٩]، سوێد. (ئەم وتارە لە گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە ١٤٦ ساڵی ٢٠٠٠یشدا بڵاو کراوەتەوە).

پەیوەندی مێژوویی شێوە زمانی"گۆرانی"و "دیملی" (زازایی)

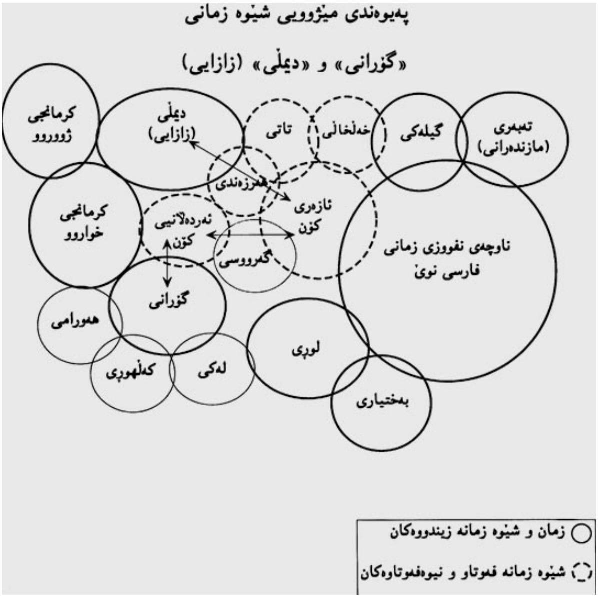

ئەم تەرحە، بۆچوونی من لەمەڕ پەیوەندیی کۆن لەنێوان شێوە زمانی دیملی (زازایی)و گۆرانیدا نیشان دەدات. لە بۆچوونی مندا، هیچ شوێنێک بۆ مەسەلەی کۆچ کردنی دیملیەکان لە باشوورەوە بۆ باکوور دیاری نەکراوە و ئەم شێوە زمانە وەک دیاردەیەکی سروشتی ناوچەکە، هاوپەیوەند لەگەڵ (ئازەریی کۆن)دا سەیر دەکرێت. زمانی نیوە فەوتاوی "ئازەری کۆن"، ئاڵقەی پەیوەندیدەری "گۆرانی"و "دیملی" (زازایی)یە.

هەندێ پێناس بۆ شیعرەکان

کەشکۆڵی شێخ عەبدولموئمین، دارماڵی دیاردەی نادیارە، ناوی شاعیرەکان و ژیانیان، دەقی شیعرەکان، مەسەلەی مەحزونی وبێسارانی و... گرنگتر لە هەموان ساغکردنەوەی شیعرە ناتەواوەکان ــ کە ئەویش بۆ کەسێک کە شێوەزاری خۆی 'گۆرانی' نەبێت و لە دوورەوە ولاتی دەستی بە سەرچاوەی پێویست ڕانەگات، هاسان نییە.

من تاقە دڵخۆشیم ئەوەیە، فۆتۆگرافی دەستخەتی شێخ لەگەڵ شیعرە ڕوونووسکراوەکاندا چاپ دەکرێت و دەرەتانی ساغکردنەوە وبەراوردکاری بۆ شارەزایان دەخوڵقێ. هیوادارم کارەکەی من یارمەتیی ئەو کەسانە بدات کە لە داهاتوودا لەسەر شیعرەکان و ژیانی شاعیرانیان کاردەکەن.

لە پەیوەندیی شیعرەکاندا، پێویستە چەند مەسەلەیەک ڕوون بکرێتەوە:

١. شیعرەکان، بەپێی ناوەرۆک دابەش کراون- ئەوەش بۆ ئەدیبێکی سەدەی هەژدەهەم کارێکی ئاسایی نییە. کورد، تەنانەت ئێستاش، شیعری ناو دیوانی شاعیران بە گوێرەی یەکەم پیتی میسراعی یەکەم یان دوایین پیتی میسراعی دووهەم دابەش دەکات، لەکاتێکدا شێخ عەبدولموئمین، کاری دابەشکردنەکەی لەسەر بنەمای بابەت و ناوەرۆکی شیعرەکان داناوە.

لە بارودۆخێکدا کە کورد هێشتا مێژوویەکی بابەتیانەی بۆ وێژەی خۆی نییە[٧٦] و ئەوەی بە ناوی 'مێژووی ئەدەب' ەوە دەنووسرێت، کۆمەڵەیەکی لێکدابڕاوی شیعر

---

[٧٦] لە پەیوەندی مێژووی ئەدەبی کوردیدا پێویستە بڵێم شیعری عەرووزیی کوردی شوێنی زۆری شیعری فارسی لەسەرە. ئێرانییەکان بە گوێرەی تایبەتمەندیی شیعری شاعیران (لە باری فۆرم و ناوەرۆکەوە)، مێژووی شیعری فارسی بە سەر پێنج قۆناغدا دابەش دەکەن. بە پێی ئەو دابەش کردنە، شیعری فارسی دوای هێرشی عەرەب بۆ سەر ئێران، ئەم پێنج قۆناغە سەرەکییەی بڕیوە و هەر قۆناغێک بە ناوی "شێوە" یان "سەبک"ێکەوە دەناسرێت:
- شێوەی خۆراسانی (تورکستانی)، سەدەی سێهەم تا شەشەمی کۆچی؛
- شێوەی عێراقی، سەدەی شەشەم تا نۆهەم؛
- شێوەی هیندی، سەدەی نۆهەم تا دوازدەهەم؛
- شێوەی گەڕانەوە، سەدەی دوازدەهەم تا سەردەمی مەشرووتە (١٩٠٦ ز)؛ و
- شێوەی نوێ، لە حەفتا هەشتا ساڵی ڕابردوودا (لە ١٣١١ی هەتاوی [١٨٣٢ز بەدواوە)

و پێداهەڵگوتنی شاعیرەکان نەبێ هیچی دیکە نییە، هەوڵی شێخ بۆ دابەشکردنی بابەتیانەی ٣٨١ پارچە شیعری ٤١ شاعیر، گەلێک سەرنج ڕاکێشە.

شێخ عەبدولموئمین، شیعرەکانی بەسەر دوو بابەتی سەرەکی: لیریک و ئاینیدا، دابەش کردوون، بەڵام هەندێ شیعری دیکەشی نووسیونەوە، کە لە هیچکام لەو دوو مەقوولەیەدا، ناگونجێن و من ناوی 'شیعری کۆمەڵایەتی' م لێ ناون.

ئـ) شیعری لیریک

زۆربەی لاپەڕەکانی کەشکۆڵ (لاپەڕە ٨ب تا ٤٤ب) تەرخانی ئەم بابەتە کراون. ئەم شیعرانەش خۆیان بەسەر چەند مەقوولەی فەرعیدا، دابەش دەکرێن:

- بەهارییان: ئەم شیعرانەی وا لە وەسفی بەهاردا گوتراون.

- پایزییات: ئەو شیعرانەی وا لە وەسفی پایزدا گوتراون.

- خەزانیات: ئەو شیعرانەی وا لە وەسفی خەزان (گەڵای پایزە)دا گوتراون.

- چراخیات: ئەو شیعرانەی وا دڵداری شاعیر، تێیدا بە چرا شوبهێندراوە و بە وشەی چراخ یا چراخم دەست پێ دەکەن.

- شیرینیات: ئەو شیعرانەی وا دڵداری شاعیر، تێیدا بە "شیرین"ی ئەرمەن شوبهێندراوە و بە وشەی "شیرین" دەست پێدەکەن.

- زلێخائیات: ئەو شیعرانەی وا دڵداری شاعیر، تێیدا بە "زلێخا"ی میسر شوبهێندراوە و بە "زلێخا" یا "زلێخام" دەست پێ دەکەن.

- ئیمشەوییات: ئەو شیعرانەی وا بە وشەی "ئیمشەو" دەست پێ دەکەن.

- یاران، یاران، ئەو شیعرانەی وا بە وشەی "یاران" دەست پێ دەکەن.

لە سەدەمی ناسراو بە گەڕانەوەدا، هەندێک شاعیر لەبەر بێزاربوون لە شێوەی هیندی، ڕوویان کردبووەوە شێوەی خۆراسانی و هەندێکی دیکەیان بەرەو شێوەی عیراقی چووبوون.

شوێن هەڵگرتنی شاعیرانی کورد لە شیعری فارسی بۆتە هۆی ئەوەی هەرکامیان لەسەر یەکێک لەو شێوازانە بڕۆن. بۆ نموونە، ناسینی شیعری نالی، مەحوی و، وەفایی، و زۆرێکی دیکە لە شاعیرانمان بە بێ تێگەیشتن لە تایبەتمەندییەکانی شیعری شێوازی هیندیی شاعیراانی فارس (بۆ نموونە، بیدل و سائیب)، گونجاو نییە. شێخ ڕەزا لە شیعرێکدا ئەم کارتێکەرییە دەردەخات کاتێ کە دەڵێ شاعیرانی دیکە ئیقتیدایان بە کەسانی دیکە کرد، بەڵام من بە "قائانی"م کرد.

- دڵە، دڵە، ئەو شیعرانەی وا بە وشەی "دڵە" دەست پێ دەکەن و شاعیر ڕووی قسە دەکاتە دڵی خۆی.[٧٧]

دیارە، ئەم شێوە دابەشکردنە، خۆی لەخۆیدا، شتێکی فۆرمالیستی دەبوو ئەگەر باڵی نەکێشایەتە سەر ناوەڕۆکی شیعرەکان، بەڵام بەهۆی ئەو ڕاستییەوە کە ناوەڕۆکی شیعرەکانیش لەگەڵ عینوانەکەیاندا یەک دەگرنەوە، دابەشکردنەکە بە دیاردەیەکی بابەتیانە دەناسرێت.

ب) شیعری ئاینی: شیعری لاپەڕە ٤٥ئا تا کۆتایی کەشکۆڵەکە بە گشتی ئاینین. من عینوانی ئاینیم لە بەرانبەری شیعری لیریک داناوە، لەکاتێکدا زۆربەی شیعرەکان عیرفانی و سۆفییانەن.

لە شیعرەکاندا، بیرێکی عارفانە و هەستێکی ئینسانی لە هەژیندایە کە جیاوازە لە دۆگمی ویشکە مەلایەکی ئاسایی. ئەم شیعرانە، هەروەها لە هەندێ شوێنی پێش لاپەڕە ٤٥ئا دا، دەبینرێن.

پ. شیعری کۆمەڵایەتی: بریتین لە هەندێ غەزەڵ و مەسنەوی، کە نە غەرامین، نە ئاینی و نە عیرفانی، واتە پێیان لەسەر زەوی بەندە. بە داخەوە، ژمارەی ئەم شیعرانە، کەدەیانتوانی دەلاقەیەکی کراوە بن بەرەو ژیانی کۆمەڵایەتی- سیاسی ئەو سەردەمەی کوردستان، کەمەو شوێنی تایبەتیان بۆ تەرخان نەکراوە. ئەم شیعرانە، لە لاپەڕە ٤١ ئا بە دواوە، جاروبارە لە ڕووپەڕەکاندا ڕەنگیان داوەتەوە: باسی حکوومەتی خوسرەوخانی ئەردەڵان، هەواڵی عەزڵ کرانی خوسرەوخان، ژیانی شاعیر لە 'مەسکەنی عارەبان' و وتووێژی بەندییەکی زیندانی خان ئەحمەد خانی ئەردەڵان لەگەڵ کەسوکاریدا لە دەرەوەی زیندان و... شتی دیکەی هاوچەشن.

٢. مەکەنزی دەڵێ هەموو ئەو شیعرانەی کەشکۆڵەکە، وا نیشانەی "ولە"یان لەسەر دانەنراوە، هی مەحزوونین. هەر ئەو، لە جێیەکی دیکەدا دەنووسێ شیعری کەشکۆڵەکە (لای کەم تا لاپەڕە ٤٤ب هی مەحزوونین (پاشکۆی ٣).

من بۆچوونی یەکەمیان بە هیچ شێوەیەک ناسەلمێنم. گەلێک شیعری ناسراو- وەک "حەوتبەند"ەکەی خانای قوبادی هەن کە ئەو عیبارەتەیان لەسەر نووسراوە و دەزانین شیعری مەحزوونی نین. بۆچوونی دووهەمیش بە مەرجێک دەسەلمێنم: شیعری مەحزوونی (بێسارانی) کە زیاترین لاپەڕەی کەشکۆڵەکەیان گرتووەتە

---

[٧٧] هەندێ مەقوولەی وەک "قیبلەم..."، "شەماڵ..." و ... کەوتوونەتە بەشی "ابیات متفرقە"وە.

بەر، لەلایەن شێخ عەبدولموئمین- ەوە کراون بە دوو بەشەوە: یەکەم شیعرە ئاساییەکان، کە لەنێوان لاپەڕە ٨ب تا ٢٧ب دا نووسراونەتەوە (پایزیات، چراخیات و...)، دووهەم ئەو شیعرانەی کە شێخ بە "ابیات متفرقە"ی ناوبردوون و لە لاپەڕە ٢٧ب بەدواوە تا ٣٨ئا بە گوێرەی پیتی ئەلف و بێ (حرف البا، حرف المیم، حرف الیا) ڕێکی خستوون.

بەبڕوای من، شێخ عەبدولموئمین دوای ئەوەی ئەم شیعرانەی لە پیتی یا دا کۆتاییی پێ هێناون، هیچ هۆیەکی مەنتیقی نەبوە، سەرلەنوێ دەستی کردبێتەوە بە تۆمارکردنی شیعری دیکەی مەحزوونی. ئەگەریش بگوترێ وا هەیە هەندێکیانی لەبیر چووبێت، ژمارەی ئەم لەبیرچوانە نابێ ئەوەندە بووبێت کە بەشێکی ١٦ لاپەڕەیی ٣٨ئا تا٤٤ب ی گرتبێتە بەر.

بە کورتی: وا هەیە ئەو شیعرانەی دوای لاپەڕە ٣٨ئا کە نیشانەی 'ولە'یان لەسەرە و تا لاپەڕە ٤٤ئا درێژەیان هەیە (سەرجەم ٢٤ پارچە)، هی مەحزوونی (بێسارانی) نەبن. ئەگەر بزانین کە هیچکام لەو ٢٤ پارچەیە، لە دیوانی بێسارانی (نوسخەی "س"و "ن")دا تۆمار نەکراون، زیاتر لە بۆچوونەکەمان دڵنیا دەبین.

٣. پرسیارێک لەو باوەڕە سەرهەڵدەدات کە ئەم تاقمە شیعرە هی مەحزوونی (بێسارانی) نەبن، ئەویش ئەوەیە کە هی کێن؟ گونجاوترین وەڵام بۆ پرسیارەکە، بە بۆچوونی من ئەوەیە: هەر نیشانەیەکی 'ولە' بگەڕێنینەوە بۆ ناوی شاعیری پێش خۆی، واتە ئەو کەسەی ناوی بەسەر شیعری پێشووترەوە نووسراوە، ئەو شاعیرانە، بریتین لە: یۆسف یاسکە، میرزا ئیبراهیم، شێخ یعقوب جان، ئەلیاس بەگ، مەلا یۆسفی برای مەلا حەبیبی گلان، راقم (شێخ عەبدولموئمین)و ناظر بستی.

من ئەو ئیحتیمالە، گەلێک بەهێز دەبینم، گەرچی وا هەیە بیر لەوەش بکرێتەوە، زیاتریان شیعری یوسف یاسکە یا ناظری بستی بن.

٤. لەسەر هەندێ شیعر، عیبارەتی 'در ردیف' نووسراوە. ئەم شیعرانە، "نەظیرە"ن بۆ شیعری شاعیری پێشتر، واتە شاعیرێک (هەندێ جاریش، دوو یا سێ شاعیر)، هەوڵیان داوە لەسەر شێواز و ناوەرۆکی شاعیرێکی دیکە، شیعر بهۆننەوە. شێخ عەبدولموئمین ویستوویەتی نیشان بدات شیعری دووهەم و سێهەم و چوارەم لاساییکردنەوەی پارچە شیعری یەکەمن و بۆ ئەم کارەش بە شێوەی

کۆنی ئەدەبی فارسی، عیبارەتی "در ردیف" واتە (لە ڕیزی ئەوی دیکە) یا (نەظیرە)ی لەسەر داناون.

ئێستا پرسیار ئەوەیە: شێخ چۆنی زانیوە شاعیری یەکەم کامەیە و لەو سێ چوار کەسە، کامیان لاسایی ئەوی دیکەیانی کردووەتەوە؟ بە بڕوای من، شاعیرەکان هەموویان و هەروەها شێخ عەبدولموئمین، لە یەک سەردەمدا ژیاون و شێخ ئاگای لە هەڵسوکەوتی شاعیران و شوێن هەڵگرتن و شوێن دانانیان بووە. ئەو بۆچوونەی کە شێخ، شیعرەکانی بە تەرتیبی ڕێکەوتی ژیانی شاعیرەکان ڕێکوپێک کردبێت، گەلێک لاوازە. کارێکی ئەوتۆ، ڕەنگە سەبارەت بە لاساییکردنەوەی "پیرەمێرد" لە شیعری "بێسارانی" بەڕێوە بچێت، بەڵام بۆ "مەحزوونی" و "پەشێو" کە لەگەڵ یەکدا شەڕە شیعریان کردووە، نەگونجاو دێتە پێش چاو. دوکتۆر محەمەد عەلی سوڵتانی و هەندێک کەسی دیکە زاراوەی 'قوتابخانەی بێسارانی' بەکار دەهێنن و لایان وایە زۆرێک لەو شاعیرانە سەر بە قوتابخانەی ئەون.

٥. کەشکۆڵی شێخ، سەرجەم ٣٨١ پارچە شیعری گرتووەتە بەر. لەوانە، ٤ پارچەیان تەرکیب بەندن، یەکیان تەرجیع بەندە و پاشماوەی ٣٧٧ شیعرەکەی دیکە، غەزەڵ و مەسنەوین. ئێمە پێشتر، بەشی یەکەمی کەشکۆڵمان تا لاپەڕە ٣٨ئا بە شیعری مەحزوونی (بێسارانی) زانی. ئەم بەشە ٢٩٦ پارچە شیعری گرتووەتە بەر. لەوانە، ٢٠ پارچەیان ناوی شاعیرەکانیان بەسەرەوەیە (ئوستاد میکائیل، مەولانا زەینەلعابدین و....)، پاشماوەی ٢٧٦ شیعرەکە، هی مەحزوونی (بێسارانی)ن. ئەم ٢٧٦ پارچە شیعرە، بە سەر یەکەوە ٢٣٩١ فەردن. ١٦٣ فەردی ئەوانە بە سەرجەم، هی ئەو ٢٠ پارچە شیعرەن وا ناوی شاعیرەکانیان بە سەرەوەیە و پاشماوەکەی واتە ٢٢٢٩ فەرد، شیعری بێسارانین.

بەشی دووهەم، لاپەڕە ٣٨ئا تا ٥٤ب، ٨٧ پارچە شیعری گرتووەتە بەر. لەو ٨٧ پارچە شیعرە، ٤٤ پارچەیان ناوی شاعیریان بەسەرەوەیە، پاشماوەی ٤٣ پارچە شیعرەکە بە نیشانەی 'ولە' دیاری کراون.

لەوانە، سێیان بێگومان هی خانای قوبادین (ژمارە ٣٧٩ تا ٣٨١)، یەک پارچەشیان (میرزام وەگەردان...)، شیعری شێخ عەبدولموئمین خۆیەتی (ل ٤٢ب). دەمێنێتەوە ٣٩ پارچە شیعر کە تەکلیفیان ڕوون نەبووەتەوە. من هەموو ئەوانە دەگەڕێنمەوە سەر ناوی شاعیری شیعری پێش خۆیان.

٦. بۆ ساغکردنەوەی شیعرەکان، کەڵکم لە هەندێ سەرچاوە وەرگرتووە کە ناویان لە پەراوێزی بەشی 'شاعیران، ژیان و بەرهەمیان' دا هاتووە.

گرنگترین سەرچاوەی بەردەستم بریتی بووە لە دوو نوسخەی دیوانی بێسارانی:

- دیوانی چاپی، بەرگی یەکەم، چاپی کاک کیومرث نیک ڕەفتار.

- دیوانی دەستنووس، هی مامۆستای کۆچکردوو مەلا سەید طاهیری هاشمی، کە کاک محەمەد عەلی سولطانیی کرماشانی لە ڕۆژی ٢٨/١٢/١٣٥٥ =١٨ ی مانگی مارچی ١٩٧٦ بە دەستخەتی خۆی نوسخەی لە بەر هەڵگرتووە و بە دڵفراوانییەوە کۆپییەکی بۆ من ناردوە (ئەم نوسخەیە بە گوێرەی زانیارییەک کە لە نامەی کاک محەمەد علی سولطانی دەردەکەوآیت، خوالێخۆشبوو "مەلا محەمەد ڕەشیدی دۆڵابی" (مەعدوومی) نووسیویەتەوە، و بێ ئەوەی باسی سەرچاوەی بەردەستی خۆی بکات، لە کۆتاییی نوسخەکەدا، ئەم دێڕانەی بە فارسی نووسیوە:

"به تاریخ فروردین ماه سال هزار و سیصد و چهل و یک (١٣٤١) شمسی [مارچ- آپریل سال ١٩٦٢ میلادی]، برحسب فرمودهء حضرت قبلەگاهی محترم مولا زادەی معظم جناب آقا سید علی فرزند مرحوم مبرور جنت جایگاه حضرت سید قیدار ملقب به سیدالدوله اقدام به استنساخ دیوان اشعار شاعر شیرین زبان، سرباختەی میدان عشق و عاشقی- مرحوم ملا مصطفی بیسارانی گردید. امید میرود هر گاه که حضرت معظم له دیوان مرحوم ملا مصطفی را در نظر بگــذارند، این حقیر محمد رشید فرزند مرحوم ملا ابراهیم خلیفه عبدالله فرزند خلیفه ملا علی فرزند ملا مصطفی که مشهور است به خلیفه مصطفی فرزند حاجی شفیع فرزند بیرمیرزا فرزند ملا رمضان فرزند خواجه شعبان که ابا عن جد مرید و سرسپردەی خاندان جلیلەی سولەیی (قادری) بودەایم، به دعای بقای ایمان و حسن خواتم یادآور شوند. انا الحقیر العاصی، سگ درگاه حضرت سید النبی محمد رشید معدومی".

بەگوێرەی نووسینی کاک محەمەد عەلی سوڵتانی (نامەی مانگی جولای ١٩٩٦)، مامۆستا ملا سەید تاهیری هاشمی بە دەستخەتی خۆی نوسخەیەکی لە بەر دەستنووسەکەی مەلا محەمەد ڕەشید هەڵگرتووە و ئەسڵی دەستنووسەکەی ناردووە بۆ مامۆستا مەلا عەبدولکەریمی مودەرریس و (کۆڕی زانیاری کورد) لە بەغدا.

مامۆستا هاشمی لەژێر ئەو نوسخەیەدا کە بۆ خۆی نووسیوەتەوە، ئەم یادداشتانەی زیاد کردووە: "در روز ١٣٤١/٩/١٥]١٩٦٢/١٢/٦[از مطالعه و تقریبا تصحیح

این دیوان معارف بنیان که برادر عزیز و رفیق شفیقم آقای ملا محمد رشید معدومی دولایی که جهت حضرت اخوی- آقای سید علی هاشمی استنساخ نموده، فراغت حاصل گردید.البته نمی توانم بگویم که با همین یکبار مطالعه، تصحیح کامل یافته است. امیدوارم با مقابله با نسخ صحیح، کلیه اغلاط صحت یابد.

تاریخ ٤١/٩/١٥، دولت آباد، طاهر هاشمی".

وەک لە یادداشتەکەی مامۆستا سەید تاهیر هاشمی دەردەکەوێ، ناوبراو بڕوای بە نوسخەکە نەبوە و سەرەڕای هەندێ دەست تێوردان (تصحیح)، هیوای بەراوردکاری و هەڵەگرتنی زیاتری دەربڕیوە و ئەم دەست تێوەدراوییە بە هۆی بەراوردکردنی شیعرەکان لەگەڵ کەشکۆڵی شێخ عەبدولموئمیندا، بەباشی دەر دەکەوێ. بەداخەوە گۆڕانکاریەکانی مامۆستا زۆریان لە جێگەی خۆیاندا نین.

کاک محەمەد عەلی سوڵتانی (وەک پێشتر گوتراوە) لە ڕۆژی ١٣٥٥/١٢/٢٨ [١٣٧٧/٣/١٨] بە چاودێریی مامۆستا مەلا سەید تاهیر، نوسخەیەکی لەبەر ئەو دەستنووسە نووسیوەتەوەو فۆتۆکۆپییەکی بۆ منیش ناردووە کە بووەتە سەرچاوەی سەرەکی بۆ کارەکەم.

من لە پەراوێزی شیعرەکاندا، نوسخەی چاپی بە (ن) و نوسخەی سوڵتانی بە (س) ناودەبەم. نوسخەی (ن) سەرجەم ١١٣ پارچە شیعری گرتووەتە بەر و ژمارەی فەردەکانی ٦٦٩ ن. لەوانە، ١٥ غەزەلیان لە کەشکۆڵەکەدا تۆمار نەکراون و لە بەرانبەردا، ١٨٢ پارچە شیعری کەشکۆڵەکە، لەم نوسخەیەدا نابینرێت. هۆی ئەو جیاوازییە زۆرەش ئەوەیە نوسخەی (ن) تەنیا بەرگی یەکەمی دیوانەکەیەو شیعرەکانی، لە پیتی ئەلفەوە تا دالی گرتووەتە بەر. نوسخەی (س)، ٢٦٢ پارچە شیعری تێدا تۆمار کراوە و ژمارەی فەردەکانی ٢٥٩٥ن. لەوانە، ٣١ غەزەلیان لە کەشکۆڵەکە، تۆمار کردوون، بەڵام لە نوسخەی (س) دا نابینرێن.

بەراوردێکی هەردوو نوسخەکەم لەگەڵ یەکتریش، کردووە: لەو ١٥ غەزەلەی نوسخەی (ن) کە لە کەشکۆڵی شێخدا نەهاتوون، ١٢یان لە نوسخەی (س) دا تۆمار کراون بەڵام ٣ غەزەلیان نابینرێن. لە ٣١ غەزەلەکەی نوسخەی (س)یش ١١یان لە نوسخەی (ن)دا هەن، بەڵام ٢٠یان بەرچاو ناکەون. واتە ئەم نوسخەیە، جیاوازییەکی ئەوتۆیان لەگەڵ یەکتردا نییە.

ئەگەر نوسخەکان ژمارەی شیعریان بەرانبەرە، لە دیاردەیەکی دیکەشدا هاوبەشن: بە یەک شێوە پڕ هەڵەن! ڕادەی ئەم هەڵە و پەڵانە تا جێگەیەکە، کە بۆ نموونە، من کەمتر فەردی نوسخەی (س)م چاو پآکەوتووە کە لە هەموو بارێکەوە لەگەڵ دەقی کەشکۆڵەکەدا، یەک بگرێتەوە.

بە بڕوای من نوسخە هەڵگری سەرەکی نوسخەی (س) واتە مەلا محەمەد ڕەشید، نە هەورامی بووە و نە شارەزاییەکی ئەوتۆی لە شێوەی زمانی گۆرانی هەبوە، بەڵام دووری نازانم شاعیرێکی خۆش مرخ بووبێت کە لە هەموو شوێنێکدا، وشەیەکی شاز و دەگمەنی چاو پێکەوتبێت و واتاکەی بۆ لێک نەدرابێتەوە، گۆڕیویەتی و وشەیەکی ساکارتر و (هەندێ جار کرمانجی)ی لەجێ داناوە!

بەگوێرەی ئەم بۆچوونە، من هیوادارم هەموو ئەوانەی بیر لە چاپکردنی سەرجەمی دیوانی بێسارانی دەکەنەوە، متمانە بەو دوو نوسخەیە نەکەن و بەبێ بەراورد کردن لەگەڵ نوسخەگەلی دیکە، هەوڵی چاپ و بڵاوکردنەوەی شیعرەکان نەدەن.

خشتەی خوارەوە، بەراوردێکی کەشکۆڵی شێخ لەگەڵ نوسخەی (س)و (ن) (لە باری ژمارەی غەزەل و فەردەوە) دەخاتە پێش چاو:

شیعری مەحزوونی (بێسارانی)

	کەشکۆل	نوسخەی (س)	نوسخەی (ن)
پارچە شیعر	٢٢٢٨	٢٦٢	١١٣
فەرد	٢٢٢٨	٢٥٩٥	٦٦٩

* * *

پایزی ساڵی ١٩٩٥، مامۆستا بەڕێز کاک محەمەدی مەلا کەریم بۆ چارەسەری نەخۆشیی لاقی هاتبووە ئاڵمانیا. لە ماوەی مانەوەیدا، مامۆستا بەسینگێکی ئاواڵەوە ئیجازەی پێدام چەند جار بە نامە و تەلەفۆن زەحمەتی بدەمێ و پرسیاری لێ بکەم. بەشی سەرەکیی پرسیارەکان، مەسەلەی ئەم کەشکۆڵە بوو. من پێشتر کۆپییەکی کەشکۆڵەکەم بە هۆی برادەرێکی دانیشتووی ئاڵمانیاوە بۆ ناردبوو- کە دواتر زانیم نەگەیشتووەتە دەستی، بەڵام مامۆستا بە گشتی شارەزای مەسەلەکە هەبوو و گەلێک ڕێنموونیی مامۆستایانەی کردم.

لەگەڵ ئەو ڕێنوێنیە بەنرخانەدا، مامۆستا هەواڵی دەستنووسێکی دیوانی "بێسارانی"ی پێدام کە ئێستا لە 'دار المخطوطات'ی بەغدا (ناسراو بە "دار صدام للمخطوطات") پارێزراوە و بەڵێنی دامێ دوای گەڕانەوە، کۆپییەکی ئەو دەستنووسەم بۆ بنێرێ.

کاکە حەمەی بەڕێز بە ماوەیەکی کەم دوای گەڕانەوە، بەڵێنەکەی خۆی بەجێ هێناو سەرەڕای نەخۆشی و ئێشی لاق، چەند جاران سەردانی شوێنەکەی کرد و بەهۆی نەبوونی مەکینەی فۆتۆکۆپی لەو جێیە، سەرجەمی ئەو شیعرانەی وا "دەخوێنرانەوە" بە خەتی خۆی نووسییەوە و بۆی ناردم. دەڵێی لە جیهانی خاڵی لە خۆشەویستیی ئەمڕۆدا، هێشتا ئەو ڕۆحە گەورانە و ئەو دەریا دڵانە هەر ماون! با هەر بمێنن و ئێمەی لە قافڵە بەجێماوی بازرە بوو، دەرسیان لێ وەربگرین. من ئەو کەسە نەبووم و ئەو نزیکایەتییەم لەگەڵ مامۆستادا نەبوو خۆیم بۆ بخاتە زەحمەتێکی ئەوتۆوە. ئەوەی کردی، لەپێناوی خزمەتی وشەی کوردیدا کردی — کوردیش وا نییە کەسایەتیی ئەو و بنەماڵە بەڕێزەکەی نەناسن و ڕێزیان لێ نەگرن. من سەری سپاس بۆ مامۆستا دادەنەوێنم.

ئەو نوسخەیەی وا بە دستخەتی مامۆستا نووسراوەتەوە و گەیشتووەتە دەستی من، بەشی سەرەکیی دەستنووسەکەی بەغدایە، بەڵام بە گوێرەی ڕاگەیاندنی کاکەحەمە، هەندێ بەشی دیکەشی هەن کە 'ناخوێنرێنەوە'.

نوسخە ئەسڵییەکە، لە پەراوێزی کتێبێکی عەرەبیدا نووسراوەتەوە - کە من دواتر باسی دەکەم. بە گوێرەی ژمارەکردنەکان، ئەو بەشەی وا کاکەحەمە نووسیویەتەوە، سەرجەم یاخود بەشێک لە ٦٥ غەزەلی بێسارانین.

بەم پێیە نوسخەکە، گەلێک ناتەواوە. بەڵام ئەگەر لە باری ژمارەی غەزەلەکانەوە ناتەواویش بێت، لە لایەنێکی دیکەوە گرنگە، ئەویش ڕێکەوتی نووسرانەوەیەتی و من لە درێژەی ئەم باسەدا، دەچمەوە سۆراغی مەسەلەی ڕێکەوتەکەشی.

کاکەحەمە، هاوڕێ لەگەڵ دەستنووسی شیعرەکاندا، هەندێ زانیاریی لەمەڕ نوسخەکە خستبووە توێی چەند لاپەڕەوە و لەگەڵ دەقی وتارێکی مامۆستا "محەمەد علی قەرەداغی"دا بۆی ناردبووم. وتارەکەی مامۆستا قەرەداغیش لە پەیوەندیی هەمان دەستنووسدا نووسراوە و لە ژمارە ٢٠٢٩ی ڕۆژنامەی "هاوکاری" چاپی بەغدا (١١ی ئەیلوولی ١٩٩٤)دا بڵاو بووەتەوە.

من لێرەدا، هەموو ئەو زانیاریانە دەخەمە بەرچاوی خوێنەری کتێبەکە و هەروەها ڕای دەگەیێنم کە دەقی شیعرەکان یارمەتییەکی زۆریان دام بۆ ساغکردنەوەی بەشێک لە ناوەرۆکی کەشکۆڵەکە ـــ ئەوەش سەرەڕای ڕاستییەک، کە لەکاتی گەیشتنی دەستنووسی مامۆستا محەمەددا، کاری تایپی ئەم کەشکۆڵە، کۆتاییی هاتبوو و من جارێکی دیکە بە سەریدا چوومەوە و هیچ مەعلوومانێکی دەستنووسەکە نەمایەوە کەڵکیان لێ وەرنەگرم.

بەگوێرەی نووسینی مامۆستا محەمەدی مەلا کەریم و مامۆستا محەمەد عەلی قەرەداغی: دەستخەتەکەی (دار المخطوطات)ی بەغدا، سەرجەم ٢٠٨ لاپەڕەیە، بە ژمارە ٧٢١٩ تۆمار کراوە. پێوانەکەی ١٤ × ٢٠ سانتیمەترە، بەرەی ڕەنجی چەند زانایەکی بلیمەتی بنەماڵەی قەرەداغیی مەردۆخییە. بەشێکی زۆری لە هەردوو سەرەوە لە ناوچووە و ئینجا مامۆستایەکی دیکە، سەرلەنوێ لە هەردوو لاوە ناتەواوییەکانیی بەسەر کردووەتەوە و تەواوی کردوون. بەڵام هەرچۆن بێ بە لەناوچوونی یەکەم، ناوی نووسەرەوەی یەکەم و سەردەمی نووسینەوەکەشیمان لەکیس چووە. نووسەرەوەی یەکەم، خۆشخەت بووە و لە نووسینەوەیدا، لە مامۆستای دووهەم، وەستاتر بووە. نووسەرەوەی دووهەم جگە لەوەی ناوی باو و باپیرانی خۆی لە چەند شوێنێکدا تۆمار کردووە، لە پەراوێزدا، بە خەتێکی جوان، بەشێکی دیوانی بێسارانیی بۆ تۆمار کردووین. دەستنووسەکە، پێش ئەوەی بۆ دواجار لە بەغدا لەنگەر بگرێت، سەقز، تەوێڵە و قەرەداغ و...ی بینیوە.... دوالاپەڕەی پاش نووسینەوەی جاری دووهەم، هەر ماوە و ئەم زانیاریانەی تێدا نووسراوە:

"وقع الفراغ عن تسوید هذه الحاشیه الشریفه الواقعه علی حاشیه"

"السید وهی من تصانیف افضل المتأخرین...بعدد اوراق کتابه من"

"الحور... و غفر لكاتبه جميع الذنوب على بن شيخ محمود بن الشيخ حسن."

"... فى شهر الصفر ختم...الصفر و مضى منه ١٨ فى يوم الجمعه فى وقت..."

"بلده سقض وبالكورانى سياهكو، فى حجره مولانا احمد. در آنوقت شمس در برج حمل و ماه در برج قوس بود وبيست و چهارم فارسيه بود. فى سنه ١٠٩٠"

بەگوێرەی وتارەکەی مامۆستا قەرەداغی، لە پەراوێزی هەمان لاپەڕەدا نووسراوە: "فى ساعة عطارد". هەروەها لە سووچێکی دیکەوە نووسیویە: "لرجل عمى اعزى الشيخ احمد لطيف بن شيخ حسن از واسطه بان... هر كسى". مامۆستا قەرەداغی لە درێژەی باسەکەدا دەنووسێ:

"زانایەکی ئەو بنەماڵە بەڕێزە [مەردۆخی]، دیوانی شیعریان لە پەراوێزی کتێبێکی وا بێ پەیوەندی بە ئەدەبەوە نووسیوە و پشتاوپشت لێیان زیاد کردووە... دیوانی بێسارانیی ناو دەستخەتەکە، نوسخەیەکی پوخت و ڕاستە و کۆنترین نوسخەی دیوانەکەیە کە تائێستا هەواڵی زانرابێت، چونکە تەمەنی دەستخەتەکە لە ٣٠٠ ساڵ پترە و نووسەرەوەکەیشی کۆلکە لەلا و نیمچە خوێندەوار نەبووە و خاوەنی هەست و زەق و ئەدەبدۆست بووە. مەبەستی بووە شیعرەکانی بە ڕاستی بنووسێتەوە و دواییش بە دەست مامۆستایانی دیکەوە بووە و بەسەر شیعرەکاندا چوونەتەوە و ڕاستیان کردوونەتەوە."

زانیارییەکانی هەردوو مامۆستا قەرەداغی و محەمەدی مەلا کەریم لێرەدا تەواو دەبێت. بەگوێرەی ڕاگەیاندنی ئەوان- کە چاویان بە دستنووسەکە کەوتووە:

ئا. دەستنووسی ژمارە ٧٢١٩ی (دار صدام للمخطوطات) لە بەغدا، حاشیەی "سەیید"ە لەسەر ڕیسالەیەکی زانستی مەنتیق بە ناوی "الرساله الشمسيه فى القواعد المنطقيه" و لە ڕاستیدا، من نازانم ڕیسالەکە خۆی، هی کێیە؟

ب. نیشانەیەک بەدەستەوە نییە "شارح" واتە "سەیید" خۆی، نوسخەکەی نووسیبێتەوە و ناشزانرێ "سەیید" کێ بووە؟

پ. ناوی نووسەرەی سەرەکی نوسخەکە و ڕێکەوتی نووسینی ئاشکرا نییە.

ت. نوسخەکە، دوای نووسران لە بنەماڵەی مەردۆخیدا، (محەمەد علی قەرەداغی دەنووسێ: بنەماڵەی قەرەداغی مەردۆخی)، ماوەتەوە، ئینجا نووسەرەوەی دووهەم- کە ئەمیان ئاشکرایە لە مەردۆخیەکانە، هاتووە و ناتەواوی و فەوتاوییەکانی بۆ تەواو کردووە؛ لەوەش زیاتر، بە خەتی خۆی و لە قەراخ و

بیجاخی دەستنووسەکەدا، ژمارەیەک شیعری بێسارانیی نووسیوەتەوە. نووسەرەوەی دووهەم، ناوی خۆی و باب و با پیرانی لە چەند شوێنی دەستنووسەکەدا نووسیوەو ڕێکەوتی ١٨ی مانگی سەفەری ١٠٩٠ی کۆچی [بەرانبەر لەگەڵ ٢٢ی مانگی مارچی ١٦٧٩ی زاینی] بە دوا لاپەڕەیەوە داوە، کە ئەگەر بەرانبەر دانانەکەی من ڕاست بێت، دەکاتە نەورۆزی ١٠٥٨ی هەتاوی.

ج. نووسەرەوەی دووهەم، ناوی "عەلی کوڕی شێخ مەحموود، کوڕی شێخ حەسەن، کوڕی شێخ شەمسەددین، کوڕی شێخ عەبدولغەفار، کوڕی مەولانا گوشایش [کوڕی دەروێش میر محەمەدی بابا مەردۆخ]ە.

من لەنێو شەجەرەی مەردۆخیەکاندا شوێنی باووبا پیری ئەو زاتەم هەڵگرت. بەداخەوە مێژووی ئایەتوڵڵا مەردۆخ ڕوونی ناکاتەوە ئەو زاتە کێیە و کاتی دێتە سەرباسی شێخ شەمسەددینی وەلی (یەکەم)، دەڵێ سێ کوڕی بووە: حاجی محەمەد مستەفای تەختە، شێخ عەبدولغەفاری دووهەم و شێخ محەمەد حەسەن، بەڵام ئیتر لە باسی کوڕانی شێخ محەمەد حەسەندا، ناوێک لە شێخ مەحموود نابات و دەڵێ سێ کوڕی هەبوە (شێخ عەبدوللەتیف، شێخ محەمەد و شێخ ئەحمەد)، هیچکام لەوانیش کوڕێکیان بە ناوی عەلی نەبوە. بەم پێیە، دەبێ سەرنجی زیاتری مێژووی بنەماڵەکە بدرێت، تا ئەگەر ئایەتوڵڵا تووشی هەڵەیەک هاتبێت، ڕوون بێتەوە. بە بۆچوونی من، کاتێ نووسەر واتە عەلی دەڵێ: "عمی اعزی الشیخ احمد لطیف بن شیخ حسن..."، ناوی شێخ ئەحمەد و شێخ عەبدوللەتیف کوڕانی شێخ حەسەنمان لێ تێکەڵ دەبێت. بەڵام سەرەڕای ئەوەش، وا هەیە بتوانین بڵێین ئەو "شێخ عەلی"یە کوڕی شێخ مەحموود بووە، بەڵام ئایەتوڵڵا بە هەڵە، شێخ ئەحمەدی بە محەمەد نووسیوە و ناویشی لە کوڕەکەی - واتە عەلی، نەبردووە.

چ ساڵی نووسینی نووسەرەوەی دووهەم، ١٠٩٠ و ١٠٩١ی کۆچییە کە دەکاتە ١٦٧٩ و ١٦٨٠ی زاینی. پێویستە ئەو ساڵانە لەگەڵ ڕێکەوتی ژیانی بێسارانیدا بەراورد بکرێ. بەداخەوە تەئریخی لەدایکبوون و مردنی بێسارانی ڕوون نییە. لەو ساڵانەی وا "مامۆستا عەلائەددین سەجادی"و نووسەری کتێبی "پیرشالیار" و کیومرث نیکرەفتار دیاردەیان بۆ کردووە و بابا مەردۆخ ڕۆحانی لە بەرگی یەکەمی تاریخ مشاهیر کرد (ل١٦٧)دا هێناونی، ئەگەر ساڵی ١٠٥٢ (یا ١٠٥٣) بە ساڵی لەدایکبوونی بگرین، ئەوا نووسەرەوەی دووهەم (شێخ عەلی) دەبێ شیعرەکانی بێسارانیی کاتێ نووسیبێتەوە کە بێسارانی ٣٧ یا ٣٨ ساڵان بوو‌بێت و ئەگەر وابێت، دەگەینە ئەنجامی ئەو ڕاستییەی کە بێسارانی هەموو شیعری ناو ئەو دەستنووسەی لە تەمەنی پێش ٣٧ ساڵاندا گوتووە.

بەڵام من لەمەڕ ساڵی لەدایکبوونی بێسارانی، بۆچوونی مامۆستا سەید تاهیری هاشمی دەسەلمێنم کە لە تاریخ مشاهیر کرد (هەمان لاپەڕە)دا ئاماژەی پێ کراوە. بە بۆچوونی هاشمی، بێسارانی تا دەوروبەری ساڵی ١٠٩٠ ژیاوە. ئەو تەئریخەش، هەمان ساڵی نووسرانی شیعرەکانیەتی لەم دەستنووسەدا!

ح. سەبارەت بە شوێنی نووسرانی دەستنووسەکە، قەرەداغی و مودەڕڕیس دەڵێن "بلده سقض بالگورانی سیاهکو..."، هەمان شاری سەقزی ئێستایە لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان. من نازانم ئایا ناوی سەقز لە سەرچاوەی کۆنی دیکەشدا بیچمی "سقض" ی هەبوە یان نا؟ هەروەها نازانم کوردی گۆران، سەقزیان بە "سیاهکۆ" ناوبردوە یان نا؟ بەڵام تا دەرکەوتنی پێچەوانەی مەسەلەکە، بۆچوونەکە وەردەگرم.

خ. شیعری بێسارانی لەو دەستنووسە تایبەتەدا، گەلێک شێواو و ناتەواوە. ناتەواوییەکانی بە یارمەتیی کەشکۆڵی شێخ عەبدولموئمین و نوسخەی */ س/ و/ ن/* تەواو دەکرێن، بەڵام ساغکردنەوەی شێواوییەکەی ئەرکێکی زۆری پێویستە، دەنا وا هەیە تەنیا فەردێکی یەک غەزەل مابێتەوە و پاشماوەکەی فەوتابێت، یاخود دوو یا سێ غەزەل کرابێتن بە یەک و ئەوەش، کاری ئەو کەسانەیە وا خەریکی ساغکردنەوەی دیوانی بێسارانین.

د. لە پەیوەندیی کەشکۆڵی شێخ عەبدولموئمین من هەرکام لە شیعرەکانی دەستنووسی بەغدام بۆ ساغ بووبێتەوە، لە پەراوێزی هەمان غەزەلدا ئاماژەم پێ کردووە و دەستنووسەکەم بە نوسخەی (ع) ناوبردوە کە نیشانەی "عەلی"، واتە شێخ عەلی کوڕی شێخ مەحموودی مەردۆخی بێت.

ر. غەزەلێکی کرمانجی (ژووروو) لەگەڵ ئەو شیعرە کوردییانە کەوتووە:

"هەر کەسێ ئیرۆ دەبینێ چاوی خوونباری ئەمن،

ئەو دەزانێ نوکتە و ئەو قەوڵ و ئەسراڕی دەمن..." ل٨٢.

شیعرەکە، ٨ فەردە و من ئیحتمالی ئەوە گەلێک لاواز دەبینم هی بێسارانی بێت، بەڵام ئەگەر وا بێت، نیشانەی دەسەڵاتی زۆری بێسارانییە بەسەر شێوە زارەکانی زمانی کوردیدا.

س. لە پەیوەندیی پرسیاری "بێسارانی یا مەحزوونی"دا، دەستنووسەکە، هیچ یارمەتییەکمان نادات. ئەوەندەی من بزانم، دەستنووسەکە، ناوی هیچ کامیانی بە سەرەوە نییە و تەنیا بە قەرینە دەزانرێ شیعرەکان هی بێسارانین.

شەجەرەنامەی مەردۆخیەکان

وەرگیراوە لە کتێبی تاریخ مەردۆخ، بەرگی٢، ل. ٦

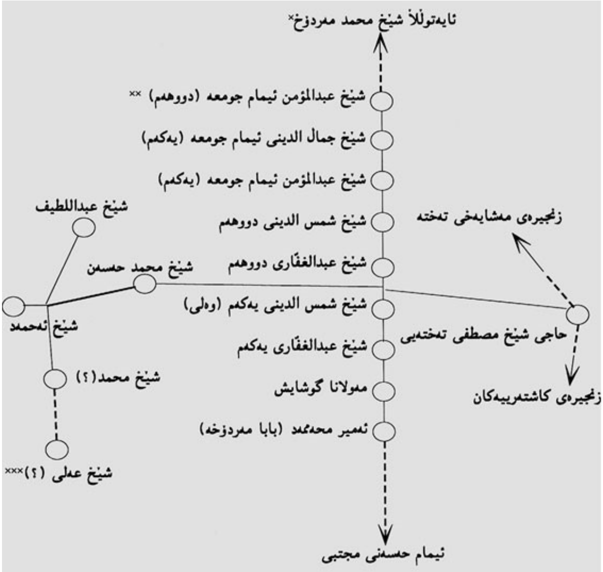

*نووسەری 'تاریخ مردوخ'

**نووسەرەوەی ئەم کەشکۆڵە شیعرە

***نووسەرەوەی دووهەمی دەستنووسەکەی بەغدا بە وتەی خۆی، کوڕی شێخ مەحموود بووە. واهەیە ئایەتوڵلا لە نووسینی ناوی باوکیدا هەڵەی کردبێت و لەجیاتی مەحموود، محەممەدی نووسیبێت (؟).

ش. شێخ عەبدولموئمین لەسەر لاپەڕەکانی کەشکۆڵەکە، (جگە لە شیعرە گۆرانیەکان)، هەندی یادداشتی خۆی نووسیوە و تێیدا ژمارەیەک تەئریخ و شوێنی ڕاگەیاندووە. پرۆفیسۆر مەکەنزی باسی ئەم یادداشتانەی لە وتارەکەی خۆیدا کردووە و من پێویسییەک نابینم دووپاتیان بکەمەوە، خوێنەر دەتوانێ ئەم باسە، لە پاشکۆی سێهەمدا بخوێنێتەوە.

ع. جگە لە یادداشتەکانی شێخ، کەسانێکی دیکە بە شێوەخەتی جیاوازەوە، هەندێ شیعریان لە پەراوێزی لاپەڕەکاندا نووسیوە. ئەو شیعرانە، بریتین لە:

- شیعری "هەور نۆ ئامان" پەراوێزی لاپەڕە ١١ب.

- شیعری "قافله سالار ما غرم سفر میکند" (سعدی شیرازی) پەراوێزی لاپەڕە ٢٠ ئا.

- لاپەڕە ٤٤ب تەنیا دوو فەرد شیعری گۆرانیی تێدایە، ئینجا ٣ مۆری پێوە دراوە، کە لەسەر یەکیان ناوی "احمد بن محمد رشید" و لەسەر ئەوی دیکەیان وشەی "جمال"]؟[دیارە.هەروەها بە خەتێکی درشت و جوان پێنج فەرد شیعری فارسی لێ نووسراوە:

ای آنکه به ملک خویش باینده توئی... (٢فەرد)

بوی است... (١فەرد)

مرد آنست... (١فەرد)

درد... (١فەرد)

- دوو فەرد شیعری عەرەبی: یا بائر ...لاپەڕە ٤٨ب

- حیسابی حەوت ڕۆژی حەوتوو (شەممە، یەکشەممە...) بە گوێرەی ئەبجەد، کە ئەویش دەستخەتی شێخ نییە .لاپەڕە ٤٩ب

- شیعری فارسی "کی بود یا رب ..." (٧فەرد)، لاپەڕە ٥٤ب

- مۆری ".. الحق مبین الملک بن جمال الدین "، لاپەڕە ٢٤ب

غ. لە لاپەڕە ٨ئا دا، پێش دەست پێکردنی شێعرە کوردییەکانی کەشکۆڵەکەش، پێنج فەرد شیعری کوردی و فەردێکی تورکی نووسراوە:

شیعرە کوردییەکە، ڕووی لە خواجە حافظی شیرازییە و هەندێ تکاکاریی لەو شاعیرە فارسە کردووە، کە بەپێی نەریتی ئێرانیەکان، لەکاتی گرتنەوەی فاڵی حافڤدا، دەگوترێن:

"حافظ"! باجەتی شاخ نەباتت

بە نۆشیدەی جام، جورعەی مەماتت

بە هەوای گوڵگەشت، سەیر 'مصلی' ت

آب 'ڕوکن ئاباد'، سەرچەشمەی حەیات

یە، چەندێ وەختەن قیبلەم دوور کەفتەن

سەرتاپای باڵام ئالوودەی نەفتە[ن]

فاڵێ وەسفولحاڵ باوەرە پەرێم

موناسیب حاڵ نوردیدەی [وێم]

هەرشۆ جاسمان قەبرت پڕ نوور بۆ

دیدەی بەد جە 'شاخ نەبات' ت دوور بۆ

شیعرەکە، لە نوسخەی (ع)دا، بە ناوی بێسارانی هاتووە.

فەردە شیعرە تورکییەکە نیشان دەدات شێخ عەبدولموئمین زمانی تورکیشی زانیوە:

بوگوین بیر دلروبا گوێردوم، قۆیوب طەرزی کولاە ئەگری

زەهی سەرخۆش کە قۆیمیشدور کولەە بەر طەرف ماە ئەگری

ف. لە دوو لاپەڕە پێش دەست پێکرانی کەشکۆڵەکەشدا (٧ب)، شیعرێکی فارسی نووسراوە کە نازناوی "مومن" لە دوافەردیدا دەبینرێ و نیشان دەدات شیعرەکە، هی شێخ عەبدولموئمین، خۆیەتی و نازناویشی "مۆمن" بووە.

ئەوەش شیعرەکەیە:

زلف تو، بە دامان تو افتادە، ولی کژ

ابروی تو بالای رخ افتاده، ولی کژ

با گوشه‌ی چشمش نگهی کرد و سخن گفت

افتاد سخن راست، ولی بود نگه، کژ

کفتا چو بمیری تو، من آیم به عیادت

من، راست شدم مرده و شد وعده‌ی او کژ

گیسوی تو گفتا که به بالام برابر

گفتش گنه راست چه گویی تو چنین کژ؟

"مومن" تو ازین مغبچگان راست بپرهیز

کس رسم زکفار ندید است به جز کژ

بێسارانی یا مەحزوونی؟

کەشکۆڵی شێخ عەبدولموئمین ٣٨١ پارچە شیعری ژمارەیەک شاعیری کوردی تێدا کۆکراوەتەوە. ئەم شاعیرانە، بە بڕوای من ٤١ کەسن. گرنگترینیان ـ کە بەشی سەرەکی شیعرەکانیش هی ئەوە، مەحزوونییە. پاشماوەی شاعیرەکان جگە لە خانای قوبادی و یەک دوو کەسی تر، بە گشتی ئەو کەسانەن کە شیعرێک یا دوانیان لە پەیوەندیی شیعرێکی مەحزوونیدا هۆندووەتەوە و شێخ عەبدولموئمین لەکاتی نووسینەوەی شیعرەکانی مەحزوونیدا، ئەو شیعرانەشی بە ناوی خۆیانەوە هێناوەتەوە واتە، داویەتە دەم شیعرەکانی مەحزونی.

شێوەی ئەو پەیوەندییدانەش، مەوزووعییە، واتە ئەگەر مەحزوونی شیعرێکی لە باسی "طاف" و ئاو هەڵدێرێکدا گوتبێت و یەک یا چەند شاعیری دیکە لە هەمان زەمینەدا شیعریان هۆندبێتەوە، شێخ هەموویانی پێکەوە هێناون وبە عیبارەتی "در ردیف"، بە خوێنەری ڕاگەیاندووە کە، شیعری دووهەم لە هەمان واتا و شێوەی شیعرەکەی مەحزوونیدا هۆنراوەتەوە، بە هەمان شێوە، سێهەم و چوارەم.

هەندێ جار شیعرەکان پرسیار و وەڵامن، واتە مەحزوونی پرسیارە شیعرێکی خستۆتە بەردەم شاعیرێک و وەڵامەکەشی هەر بە شیعر وەرگرتووەتەوە. وا هەیە پرسیار لەلایەن شاعیرێکی دیکەوە کرابێت و مەحزوونی وەڵامی دابێتەوە. جاروباریش، ئەم وتوویژ و پرسیار و وەڵامە لەنێوان دوو شاعیردا، کراوە و مەحزوونی هیچ سەرێکی ئەم باسە نییە بەڵام دیسانەکە، دەبینین یەکێ لە شیعرەکان ـــ بە شێوەیەکی بابەتی پەیوەندیی بە شیعری مەحزوونییەوە پەیدا دەکات.

بەم شێوەیە، مەحزونی ڕۆحێکی "شامیل"ەو بەتان و پۆی کەشکۆڵەکەدا گەڕاوە. بە گشتی دەتوانین بڵێین کەشکۆڵی شێخ دیوانێکی بێ کەم و کەسری شیعری مەحزوونییە.

لە پەیوەندیی مەحزوونی و شیعرەکانیدا هەندێ مەسەلە دەبێ ڕوون بکرێتەوە: کێیە؟ لە چ سەردەمێکدا ژیاوە؟ شیعرەکانی کامن؟

ژیان و بەسەرهاتی ئەم شاعیرە، لە بەشی تایبەت بە خۆیدا دەکەوێتە بەر چاوی خوێنەر، ئەوەی لێرەدا پێویست بە ڕوونکردنەوە بێت، ئەوەیە بزانین مەحزوونی کێیە و لە کەشکۆڵی شێخ عەبدولموئمیندا، لەکوێ وەستاوە؟

لە کەشکۆڵەکەدا، ناوی شاعیری پارچەی یەکەم (المـ...؟) ناخوێنرێتەوە و بەم شێوەیە، دانەری ئەم شیعرانەش کە بەدوای ئەودا هاتوون و عیبارەتی 'ولە'یان لەسەر نووسراوە، بە هاسانی دیاری ناکرێن.

بەڵام، وردبوونەوەی زیاتر، هێندێک بەڵگەمان بەدەستەوە دەدات کە بتوانین شیعرەکان بەرینەوە سەر "مەحزوونی" شاعیر:

١. بەپێی شێوە خەتی نووسەرەوە، ناوی ناتەواوی "المـ..." (لاپەڕە ٨ب) زۆر لە وشەی "المحزونی" دەچێ.

٢. لە هێندێک شوێندا، عیبارەتی "ولە مەحزونی" کراوەتە جێگری "ولە"....

٣. هەڵبەستەکانی مەحزوونی بەگوێرەی پیتی ئەلفوبێ، واتە پیتی یەکەمی لەتکە شیعری یەکەم (حرف البا، حرف السین، حرم المیم و...) دابەش کراون، لەکاتێکدا ئەم شێوەیە، بۆ هیچ شاعیرێکی دیکە ڕەچاو نەکراوە.

٤. ئەگەر هەڵبەستی شاعیرێکی تر (بۆ نموونە: استاد میکائیل، پەشێو، دەردین و...) هاتبێتە نێوان شیعرەکانی مەحزوونییەوە، لە پارچە شیعری دواتردا سەرلەنوێ عیبارەتی "مەحزوونی" (لاپەڕە ٣٤ئا، ٢٨ب، ٣٣ئا، ٣٢ئا)، "ولە مەحزونی" (لاپەڕە ٢٦ب، ٢١ب، ١١ب)،"ولە" (لە زۆربەی لاپەڕەکاندا)، "محزونی در جواب" (لاپەڕە ٣١ب) و "محزونی در ردیف" (لاپەڕە ٣٢ئا)، شێوازی کارەکەیان بردووتەوە سەر ڕێچکەی خۆی و درێژە بە شیعری مەحزوونی دراوە.

بەم پێیە لە سەرجەمی ٣٨١ پارچە شیعری کەشکۆڵەکەی، نزیکەی ٣٠٠ پارچەی هەڵبەستی "مەحزوونی"ن، کەوابوو، کەشکۆڵی شێخ دیوانێکی تێروتەسەلی شیعری "مەحزوونی"یە.

دەتوانین بڵێین مەسەلەی سەرەکی لەپێناوی ساغکردنەوەی شیعرەکان و دۆزینەوەی سەرەتای ئەم گلۆلە ئاڵۆزەدا، بەستراوە بە ناسینی "مەحزوونی"یەوە. بە بێ ڕوونکردنەوەی ژیان و بە سەرهات و بەرهەمی شیعریی ئەو زاتە، کەم یا زۆر هیچ دەرەتانێک بۆ ساغکردنەوەی ناوەرۆکی کەشکۆڵەکە پێک نایەت.

لە یەکەم هەنگاوی کارەکەدا من، ڕووبەڕووی ئەو ڕاستییە بوومەوە بەشی "چراخیات"ی کەشکۆڵەکە، واتە ئەو شیعرانەی وا بە "چراخ" و "چراخم" دەست پێدەکەن، هەمان ئەو شیعرانەن کە لە دیوانی "بێسارانی"دا بە ناوی بێسارانییەوە

هاتوون: لە ٦٨ پارچە شیعری "چراخیات"ی دیوانی بێسارانی (چاپی ک. نیک ڕەفتار)، ٥٨ پارچەیان لە کەشکۆڵەکەدا دەبینرێن. دوو پارچەش لە کەشکۆڵەکەدا هەن، بەڵام لە سەرچاوەکانی دیکەدا بەرچاو ناکەون، تۆ بڵێی چ ڕەمزو ڕازێک لە مەسەلەکەدا هەبێت؟[٧٨]

لە هەنگاوی دواتردا، ئەم وێچوویی و نزیکایەتییەم لەنێوان پاشماوەی شیعرەکانی کەشکۆڵ و دیوانی بێسارانیدا هەست پێکرد و گەیشتمە ئەو باوەڕەی کە یەکێک لەم سێ کلیلانە دەبێ قفڵی مەسەلەی مەحزوونی و بێسارانی بکەنەوە:

١. شێخ عەبدولموئمین، شیعری بێسارانی بە ناوی مەحزوونییەوە نووسیبێ.

٢. شیعرەکان هی مەحزوونی بن و ئەو سەرچاوانەی وا بە ناوی بێسارانییەوە نووسیویانن، هەڵەیان کردبێ.

٣. هیچ لایەنێک تووشی هەڵە نەهاتبن و بێسارانی و مەحزوونی هەر یەک کەس بن!

لەمەڕ بۆچوونی یەکەم، دەستپاکی و وردەکاریی شێخ عەبدولموئمین لە نووسینەوەی شیعری شاعیرانی دیکەدا (بۆ نموونە خانای قوبادی)، تا ڕادەیەک دڵنیای دەکردم کە هەڵەیەکی وا گەورە نابێ لە قەڵەمی ئەو ڕوویدابێت. بۆچوونی دووهەمیش پشتی بە هیچ دەستاوێژێک نەبەستبوو، کەوابوو تۆ بڵێی مەحزوونی هەمان بێسارانی نەبێ؟ بڵێی ئەم دوو ناوە هی یەک کەس نەبن؟ مەسەلەکەم خستە بەر ڕای شارەزایان و یارمەتیم لە گەڵێک پسپۆڕ و زانا خواست:

یەکەمجار نامەیەکم بە هۆی گۆڤاری "سروە"وە ناردە خزمەت مامۆستا سەید تاهیری هاشمی، بەڵام پێش ئەوەی نامەکەم بگاتە جێ، هەواڵی پڕ لە داخی فەوتی مامۆستام بیست و پرسیارەکەم بێ وەڵام مایەوە.

ماوەیەک درەنگتر، کاک "محەممەد عەلی سوڵتانی"ی نووسەری کرماشانی لە وەڵامی پرسیاری مندا نووسیی، لە مامۆستا سەید تاهیری بیستووە نازناوی شیعریی بێسارانی مەحزوونی بووە، بەڵام هیچ بەڵگەیەکیشی بۆ سەلماندنی مەسەلەکە بەدەستەوە نییە.[٧٩]

---

[٧٨] دیوانی بێسارانی، بەرگی یەکەم، کۆکردنەوە و لێکدانەوەی کیومرث نیک ڕەفتار، ئەمینداریەتی گشتی ڕۆشنبیری و لاوان، بەغدا ١٩٨١، ل ١٤

[٧٩] ڕێزدار محەممەد عەلی سوڵتانی، نامەیەک بۆ نووسەر، ساڵی ١٩٩٣.

بەگوێرەی دۆستایەتیی کاک محەمەد عەلی لەگەڵ مامۆستا سەید تاهیر و ئەو ڕاستییەی کە سەرەتای بەرگی یەکەمی "حەدیقە سوڵتانی" لەلایەن مامۆستای کۆچکردووەوە نووسراوە و کۆپییەک لە دەستنووسی دیوانی بێسارانیی مامۆستاش، لای کاک محەمەد عەلییە، مەسەلەکەم جیددی گرت و زیاتری وەشوێن کەوتم.[80]

مامۆستا مەلا عەبدولکەریمی مودەڕریس یەکەم کەس بوو، کە دەبوایە زەحمەتی پرسیارم بدایەتە بەر و هەر وایشم کرد. کاک محەمەدی مەلا کەریم لە زمان جەنابی مامۆستاوە بۆی نووسیم:

"لە بارەی مەحزوونی و بێسارانییەوە، من هیچ بەڵگەیەک شک نابەم کە یەک کەس بن... . بیروڕای مەرحوومی سەید تاهیریش لەوانە نییە پشت گوێ بخرێ، بەڵام ئەبێ بزانین هۆکار و دەستاوێژی چی بووە". لە کۆتاییشدا، ڕێنموونیی فەرمووبوو کە یارمەتیی لە کوڕی مامۆستا سەید تاهیر بخوازم "بەڵکوو لەناو ئەوراق و پاشماوەی باوکیا شتێکت بۆ بدۆزرێتەوە".[81]

ئەو کارەشم کرد، بەڵام تائێستا هیچ وەڵامێکم وەدەست نەکەوتووە.

لە درێژەی کارەکەدا، پەسندێکی دیکەم لە خوالێخۆشبوو "دوکتۆر عابیدی سیراجەددینی" وەرگرت. دوکتۆر عابید لە یادداشتێکدا بۆی نووسیم کە بیستوویە بێسارانی و مەحزوونی هەر یەک کەسن. زۆریش وا هەیە ئەمەی لە مامۆستا سەید تاهیر بیستبێ، بەڵام تەواو دڵنیا نییە. کاک عابید خۆیشی لەگەڵ ئەم بۆچوونەدا بوو و یەکبوونی بێسارانی و مەحزوونیی دەسەلماند.[82]

جارێکی تر، سەرلەنوێ بە سەرچاوەکانی بەردەستمدا چوومەوە.

"مەلا مستەفا، لە بەر خۆشەویستی زێدەکەی، نازناوی "بێسارانی"ی بۆ خۆی هەڵبژاردووە".[83]

---

[80] محەممەد عەلی سوڵتانی، "حدیقه سلطانی"، ج ۱، با مقدمه و خط استاد سید محمد طاهر هاشمی، تهران؟ ۱۳٦٤ [۱۹۸۵].

[81] مامۆستا محەممەدی مەلا کەریم، نامەیەک بۆ نووسەر، ساڵی ۱۹۹٤

[82] دوکتۆر عابید سراج الدینی، یادداشتێک بۆ نووسەر، ساڵی ۱۹۹٤

[83] بابا مردوخ روحانی- شیوا، "تاریخ مشاهیر کرد"، ج ۱، انتشارات سروش، تهران ص ۱٦۷

"ناوی بێسارانییە... نازناویشی بێسارانییە، بەڵام بە پێچەوانەی زۆربەی شاعیران، کە ناوی خۆیان لە هەڵبەستەکانیاندا دێنن، بێسارانی ئەم عورفەی کەمتر بەرچاو گرتووە."[٨٤]

بۆچوونی یەکەم هی "بابا مەردۆخ ڕوحانی" (تاریخ مشاهیر کرد)و دووهەم هی "کیومرث نیک ڕفتار"ە (پێشەکیی دیوانی بێسارانی) و هەردوولا، بە ڕاشکاوی دەڵێن: سەرچاوەی زانیاریەکانیان سەید تاهیری هاشمی بووە، واتە لایەنگرانی هەردوو بۆچوون، چ ئەوانەی "بێسارانی" بە نازناوی مەلا مستەفا دەزانن و چ ئەوانەی دەڵێن "مەحزوونی" تەخەللوسی شیعریی بێسارانی بووە، کەڵکیان لە زانیاری مامۆستای ناوبراو وەرگرتووە و ئەوەش مەسەلەکەی هێندێک ئاڵۆزتر دەکرد.

لێرەدا بوو، کاک ئەنوەر قادر محەمەد، وتارێکی مامۆستا "عوسمان هەورامی"ی بۆ ناردم، وتارەکە لە گۆڤاری "کاروان" (ئاداری ١٩٨٣)دا بڵاو بووەتەوە و تێیدا مامۆستا باسی ژیانی بێسارانی دەکا و دەنووسێ "خۆی و مامۆستا مەلا عەبدولکەریمی مودەرریس و کاک محەمەدی مەلا کەریم دیوانی بێسارانییان ئامادەی چاپ کردووە"، بەڵام هیچ ئیشارەیەک بە نازناوی بێسارانی ناکات.

ئەگەرچی وتارەکەی مامۆستا عوسمان، وەڵامی ئەو پرسیارە تایبەتەی نەدەدایەوە، بەڵام شیعرێکی بێسارانی کە بووبووە ناوئاخنی وتارەکە، دەراوێکی ڕوون دەکردەوە:

ناڵەی دەردەدار، بێ ئاخ نمەبۆ

عاشقان بێ یار، مەدار نمەبۆ...

"مەحزوونی"ی عاشق، بێ یار نمەبۆ

عاشقان بێ یار، مەدار نمەبۆ[٨٥]

---

[٨٤] دیوانی بێسارانی، نوسخەی دەستنووسی لای مامۆستا سەید تاهیری هاشمی بەخەتی کاک محەممەد عەلی سوڵتانی، ڕێکەوتی کۆپی هەڵگرتن ١٣٥٥ ی هەتاوی [=١٩٧٦ ز].

[٨٥] عوسمان هەورامی، "بێسارانی بڵیمەت"، گۆڤاری کاروان، ژمارە ٦ هەولێر، ئاداری ١٩٨٣، لل ٨ تا ١١
ئەم غەزەلە لەباری دارشتن و شێواز، هەروەها زمان و چێژی شیعرییەوە لە هەڵبەستەکانی بێسارانی جیاواز دەنوێنێت و من بە دووری نازانم شاعیر ئەم غەزەلەی لە سەردەمێکی جیاواز (وەک سەردەمی لاویەتی) یان لە شوێنێکی جوغرافیایی جیاواز (وەک ئەردەڵان، موکریان، بابان)

غەزەلەکە، هەشت فەردە و نازناوی مەحزوونی لە فەردی پێنجەمدا هاتووە، دیوانی دەستنووسی بێسارانیش ئەم غەزەلەی بێ هیچ جیاوازییەک تۆمار کردووە. ژمارەی فەردەکان لێرەشدا هەشتە (پارچە شیعری ژمارە ٢٢٤ لە دیوانی بێسارانی کە کاک محەمەد عەلی سوڵتانی لە ڕووی نوسخەی مامۆستا سەید تاهیری نووسیوەتەوە).

شیعرەکە لە کەشکۆڵی شێخ عەبدولموئمینیشدا جیاوازییەکی لەگەڵ ئەو دوو دەقە نییە.

پێویستە شوێنی وشەی "مەحزوونی" لە پەیوەندی پاشماوەی وشەکانی فەردە شیعرەکەدا ڕوون بکرێتەوە. ئەم وشەیە، پێک هاتووە لە ئاوەڵناوی بەرکار+ دەنگی /ی/. ئەم /ی/یە، یانی نەسەبەو بە دوو هۆی ئاشکرا ناتوانێ یائی ئیزافە بێت:

١. ئەگەر یای ئیزافە بێت، زۆر وا هەیە ئاوەڵناوی "مەحزوون" بکەوێتە دوای وشەی عاشق و دەوری سیفەت بگێڕێ: عاشقی مەحزوون.

٢. لە شێوە زمانی گۆرانیدا، یای ئیزافە جێگای خۆی دەدا بە ڤاوێلێکی کورت کە ئەم ڤاوێلە لە ئەلفوبێی کوردی و فارسیدا نیشانەیەکی بۆ دانەنراوە و ناچار نانووسرێت: وەهار خەمین، هەور نەو، جام زووخاو، وەڵگ گوڵ و... کەوابوو، دەبوایە "مەحزوون عاشق" بوایە، نەک "مەحزوونی عاشقی."

بەم شێوەیە وشەی "مەحزوونی" دەبێ نازناوی شاعیر بێ، ئەوەش بۆ باسەکەی ئێمە، خاوەنی گرنگییەکی تایبەتە و ئەو ڕاستییە دەخاتە ڕوو کە مەلا مستەفای بێسارانی خۆی بە "مەحزوونی" دەناسێنێ، ئەوەش بۆچوونی مامۆستا سەید تاهیری هاشمی پەسند دەکات و دەبێتە شاکلیل بۆ کردنەوەی ئەو قفڵەی کەشکۆڵەکە، کە بریتی بێ لە ناوی "مەحزونی و شیعری بێسارانی". جا، لە هەلومەرجێکدا کە:

و لە ژێر شوێندانانی زاراوە کوردییەکانی باکوورتردا گوتبێت. ئەگەر ئەم بۆچوونە، کە پشتی بە هەندێک خەسلەتی شیعرەکانی بێسارانی بەستووە، ڕاست بێت، ئەوا دەتوانین بڵێین بێسارانی لە سەرەتاکانی کاری شاعیریدا نازناوی "مەحزوونی" بووە، بەڵام دوای نیشتەجێ بوون لە بێساران، بەهۆی هەندێک هۆگەلی بۆ ئێمە نەزانراو، نازناوەکەی وەلا ناوە. لەگەڵ ئەوەشدا کەسانێک، بۆ نموونە شێخ عەبدولموئمنی مەردۆخی، هەشتا ساڵ دوای مردنیشی هەر بە ناوی مەحزوونییەوە ناسیویانە.

ئا. ناوی "مەحزوونی" بە سەر شیعری "بێسارانی"یەوە دەبینرێت،

ب. لە دوو سەرچاوەی بێ لایەن دەبیسین کە خوالێخوشبوو سەید تاهیری هاشمی، "مەحزوونی" بە تەخەللوسی بێسارانی داناوە،

پ. بێسارانی خۆی لە شیعری "ناڵەی دەردەدار"دا نازناوی "مەحزونی" بە کار دێنێ، ئێمە ئەودەم دەتوانین بە متمانەیەکی سنووردارەوە بڵێین: نازناوی شاعیریی مەلا مستەفا بێسارانی، "مەحزوونی" بووە، بەڵام ئەوەندەی تا ئێستا زانراوە، لە جارێک زیادتر، ئەم نازناوە لە شیعرەکانیدا ڕەنگی نەداوەتەوە و بە گشتی لەم بارەیەوە نەریتی شاعیرانی پێش خۆی شکاندووە کە ناو یا خود نازناوی خۆیان لە شیعرەکانیاندا دێنن.

هەر ئەمەش بۆتە هۆی ئەوەی ئێمە مەلا مستەفا بە ناوی زیدەکەیەوە بناسین نەک بە نازناوی شاعیرییەوە، بەڵام وا دەردەکەوێ لە سەدەی حەڤدەهەم و سەردەمی ژیانی شێخ عەبدولموئمینی مەردۆخیدا بە نازناوەکەیەوە ناسراوە و شێخ لە لاپەڕەی کەشکۆڵەکەیدا، هەر بە ناوی "مەحزونی"یەوە ناوی بردووە.

دڕەنگتر، ڕێزدار "ئەحمەدی شەریفی" لەڕێگەی نامەیەکی ڕاستەوخۆوە بۆ من و پاشان لە ڕێگای یادداشتێکەوە بۆ گۆڤاری "گزینگ" (چاپی سوێد. ژمارە ٧ بەهاری ١٩٩٥)، ڕای خۆی لە مەڕ پەسندی بۆچوونەکانی من و بە یەک ناسینی کەسایەتیی بێسارانی و مەحزونی دەربڕی. ئاشکرایە، تەئییدی کاک ئەحمەد- کە پشتی بە بۆچوونی مامۆستا سەید تاهیری هاشمی و خوالێخۆش بوو ایت الله مەردۆخ بەستووە، بۆ من جێی خۆشحاڵییەو بە هەنگاوێکی تازەی لە بواری ڕوون کردنەوەی کەسایەتی و شوێنەواری ئەدەبیی "بێسارانی" و بە تایبەت لە پەیوەندیی ساغکردنەوەی کەشکۆڵەکەیدا دەبینم. بەڵام هاوکات لەگەڵ نامەکەی کاک ئەحمەد، لەڕێگەی بەڕێز "کاک محەمەد حەمەباقی"یەوە نامەیەکم لە کاک "حەکیم مەلا ساڵح" پێ گەیشت کە تیایا دژ بە بۆچوونەکانی من وەستاوە. بە گوێرەی نووسینی کاک حەکیم، تەنیا هاوبەشییەک لەنێوان بێسارانی و مەحزوونیدا بەدی بکرێ، ناوی "مستەفا"یە، دەنا ئەو دوو کەسە، بە تەواوی لەیەک جیاوازن و کاریان بەسەر یەکترەوە نەداوە.

کاک حەکیم، کە بەگوێرەی نووسینی خۆی لە نامەکەدا، لەلایەکەوە "... چەند نوسخەی موعتەبەری دیوانی بێسارانی ساغ کردووەتەوە" و لەلایەکی دیکەوە "چەند شیعری مەلای مستەفای دۆڵاویی (مەحزوونی)ی گردوکۆ کردووە و هەوڵێکی باشی بۆ ساغکردنەوەیان داوە"، ئێستا بە لێبڕاوییەوە دەنووسێ "نازناوی

شیعریی مەلا مستەفای بێساران "صاحب" بووە و ئەم زاتە، لە مەلا مستەفای دۆڵاویی کە نازناوی "مەحزوونی"یە، بە تەواوی جیاوازە".

گەرچی کاک حەکیم لە نامەکەیدا، نەچووەتە وردەکاریی باسەکەوە و بۆچوونەکەشی دژ بە ناوەرۆکی کەشکۆڵی شێخ عەبدولموئمین و بیروڕای مامۆستا سەید تاهیر دەوەستێ کە پێشتر لە زمان "کاک محەمەد علی سلطانی" و خوالێخۆشبوو "دوکتۆر عابیدی سیراجەددینی"یەوە بیستمان، ئێستاش لەلایەن کاک ئەحمەدی شەریفییەوە دەیبیستین، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا، بۆچوونێکی سەرنج ڕاکێشە و من زۆر بە جیدی چاوی لێ دەکەم. ئەم ڕایە، پێویستە بدرێتە بەر سەرنجی ورد و "مستند"ەکانی هەڵسەنگێنرێن. هیوادارم سەرەڕای هەلومەرجی ئاڵۆزی ناوخۆی کوردستان، بتوانم پەیوەندی بە کاک حەکیمەوە بگرم و داوای لێ بکەم وتارێکی سەربەخۆ لەسەر مەسەلەکە بنووسێ و بە خوێنەری کوردی ڕاگەیێنێ. بۆچوون و بەتایبەت "مستند"ەکانی کاک حەکیم دەتوانن چارەنووسی کەشکۆڵەکە ڕوون بکەنەوە و خاڵی کۆتایی لەسەر پرسیاری "بێسارانی یا مەحزوونی؟" دابنێن. هەروەها داوا لە شارەزایانی شیعری هەورامی دەکەم هەر ڕایەکیان بە نیسبەت بۆچوونەکانی کاک حەکیم و منەوە هەیە، خوێنەرانی کورد، بێبەش نەکەن و ئیجازە نەدەن چارەنووسی کەسایەتییەکی مەزنی مێژووی ئەدەبمان لە بوومەلێڵی پرسیاردا بمێنێتەوە.

من لێرەدا بناغەی کارەکەم لەسەر یەکبوونی کەسایەتیی مەحزوونی و بێسارانی داناوە و بە کردەوە، ئەو دوو ناوەم بە یەک کەس زانیوە. هەر چەشنە ئاماژەیەکم بۆ مەحزوونی، ڕاستەوخۆ دەگەڕێتەوە بۆ بێسارانی و تا کاتێک کە خیلافی بۆچوونەکەم دەرنەکەوێ، ئەم کارە بە باشترین شێوەی چارەسەرکردنی مەسەلەی مەحزونی- بێسارانی دەزانم.

دوای چارەسەرکردنی ئەو مەسەلەیەش، گیروگرفتی ساغکردنەوەی کەشکۆڵەکە، کۆتایی نایێت. موشکیلەی دواتر، پەیوەندیدانەوەی ئەو پارچە شیعرانەن کە نیشانەی 'وله'یان لەسەر دانراوە و دەبێ بزانرێ ئەو عیبارەتە عەرەبییە دەگەڕێتەوە بۆ کێ؟

من دڵنیام هەموو ئەو شیعرانەی تا لاپەڕە ٣٧ئا هاتوون و بە گوێرەی پیتی ئەلف و بێ دیاری کراون، هی مەحزوونی (بێسارانی)ن. لە هەمان لاپەڕەدا پرسیار و وەڵامێک هەیە لەنێوان مەحزوونی و یۆسف یاسکەدا:

پرسیاری مەحزونی:

"یۆسف دارائی

جە خەزێنەی خەم، تەمام دارائی!..."

وەڵامی یۆسف یاسکە:

"مەولام پڕ جەدەرد

نەوازش مەیۆ پڕ جەداخ و دەرد..."

بە شوێن ئەودا شیعرێک بە نیشانەی 'ولە' دیاری کراوە و ڕووی شیعرەکە، لە بابا شێخی بێسارانە، وەڵامی بابا شێخیش بۆ "یۆسف" لەوێدا هاتووە:

ولە :

"جە بێساران ماڵ!

یا پیر بابا شێخ جە بێساران ماڵ!..." (پەراوێزی ٣٧ب)

[یۆسـ]ـف کەم نییەن   بیللا جە بارگەم [هیممە]ت کەم نییەن ... (٣٨ب)

لێرەدا، 'ولە' بێ هیچ گومانێک دەگەڕێتەوە بۆ یۆسف واتە پارچە شیعری یەکەم هی یۆسف یاسکەیە و دووهەم هی بابا شێخی بێساران کە هەر بە ناوی ئەویشەوە لە بەرگی دووهەمی (کەشکۆڵی کەلەپووری ئەدەبی کوردی) (١، ١٥٩) دا چاپ کراوە.

بە بڕوای من، دەکرێ شیعرەکانی دوای ئەو لاپەڕەیە بە هی یۆسف یاسکە بزانین. تا ئەو شوێنەی وا لە لاپەرەی دواتردا، چاومان بە شیعری مەلا تاهیری هەورامی دەکەوێت. لە لاپەڕەی دواتردا، شاعیری پارچە شیعری یەکەم ڕوون نییە و شیعرەکانی دیکەش بە 'ولە' دیاری کراون و بەم شێوەیە نازانرێ هی کێن. لاپەڕەی دواتر، شیعری مەلا حافز فەرهاد، دەردین، ڕەزا بەگ و محەمەد ئەمین بەگی هەورامی تێدا نووسراوە بەم شێوەیە، لاپەڕەکانی دیکەش، تا ئەو شوێنەی بە شیعری خانای قوبادی کۆتاییان دێت درێژە پەیدا دەکەن.

بە بڕوای من، ئەو شیعرانە هیچکامیان هی مەحزوونی "بێسارانی" نین و دەبێ نیشانەی 'ولە' بگەڕێتەوە بۆ یۆسف یاسکە یا بۆ شاعیری شیعری پێشووتریان. ئەوەی کە گومانمان لەو بارەیەوە قایمتر دەکات ئەوەیە جگە لە چەند استثناء،

هیچکام لە شیعرەکانی ئەم بەشە، لە دیوانی بێسارانی (دەستنووس یا چاپی) دا، بەرچاو ناکەون.

دوا سەرنج

چەند حەوتوویەک پێش ئەوەی کتێبەکە بچێتە ژێر چاپ، بە هۆی نامەیەکەوە بۆ مامۆستا محەمەدی مەلا عەبدولکەریم، تکام لە خزمەت جەنابی باوکی کرد، ئەگەر بتوانێ و مەیلی هەبێ، بابەتێک لەسەر مەسەلەی مەحزوونی و بێسارانی (بەگشتی هەر بابەتێکی پەیوەندیدار بە شیعری گۆرانی و ناوەرۆکی کەشکۆڵەکەوە) بنووسێت، تا بە شانازییەوە لەسەرەتای ئەم کتێبەدا، چاپی بکەم.

کاکەحەمە، لە نامەی ١٩٩٦/١٠/٥ی خۆیدا، ئەم وەڵامەی بۆ نووسیمەوە: "... مەسەلەکەم عەرزی باوکم کرد، سوپاسی باوەڕ و متمانەتی کرد و وتی بە هۆی کزی لە ڕادەبەدەری چاو و بێتواناییمەوە، هیچێکی وام بۆ نانووسرێ. هەروا وتی جارێکیان فەقێ ڕەشیدی هەمەوەند دەسنووسێکی هێنایە لام، ناوی شاعیرانی کوردی تیابوو، بێسارانی و مەحزوونی وەک دوو کەسی سەربەخۆ هێنابوو، بالمناسبە، مەلا عومەری ڕەنجوریش کە شاعێرێکی کوردە و ٢١٥ ساڵێ بەر لە ئەمڕۆ، لە دوا ساڵەکانی ژیانیا بووە، دیوانێکی لەچاپدراوی هەیە، ناوی ٥٥ شاعیری کوردی تیا نووسیوە، یەکێکیان بێسارانییە، بەڵام ناوی مەحزوونی نەهێناوە...".

وەک دەبینین مامۆستا لە ڕێگەی ئەو دوو نموونەیەوە- بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ، دژ بە مەسەلەی یەکبوونی مەحزوونی و بێسارانی وەستاوە. بە هۆی ئەو ڕاستیەوە کە مامۆستا مەلا عەبدولکەریم، گەورەترین پسپۆڕی شیعری گۆرانی سەردەمی ئێمەیە و بۆچوونەکانی دەبێ بە جیددییەتی تەواوە وەر وەربگیرێن، من بەم پرسیار و وەڵامە، ئەرکی خۆم بە جێ هێناو بیروڕای مامۆستام لەسەر مەسەلەکە، بە خوێنەر ڕاگەیاند.

ئیتر، ڕاستەقینە چییە؟ دەبێ چاوەڕوانی دەسکەوتەکانی داهاتوو بین.

شاعیران،

ژیان و بەرهەمیان

ناوی شاعیرەکان

بەپێی ڕیزی دەرکەوتن لە کەشکۆڵەکەدا

١) مەحزوونی (بێسارانی)

٢) ئوستاد میکائیل

٣) مەولانا زەینەلعابدین

٤) شێخ ئەحمەدی تەختی

٥) محەمەد قولی سولەیمان

٦) میرزا ئیبراهیم

٧) مەولانا قاسم

٨) پەشێو

٩) دەردین

١٠) یۆسف یاسکە

١١) شێخ لوتفوڵڵا

١٢) مەلا تاهیر ئەورامی

١٣) ئەلیاس بەگ

١٤) مەلا فەزلوڵڵا

١٥) حاجی عەلی محەمەد بەگی تیلەکۆ

١٦) مەولانا فەڕڕوخ پاڵنگانی

١٧) مەلا حافز فەرهاد

١٨) شێخ جەمالەددین مەردۆخی (ابویم)

١٩) ڕەزا بەگ

٢٠) محەمەد ئەمین بەگ ئەورامی

٢١) ئاغە کۆر

٢٢) شێخ یعقوب جان

٢٣) ئوەیس بەگ

٢٤) یاسکە

٢٥) یۆسف یاسکە

٢٦) مەلا یۆسف، برای مەلا حەبیبی گلان

٢٧) شێخ عەبدولموئمین مەردۆخی (راقم)

٢٨) لا اعلم

٢٩) ناظر بستی

٣٠) شێخ حەسەنی دەرهەردی

٣١) عەبدی

٣٢) عومەر نەججاڕی

٣٣) شاکە

٣٤) لا اعلم

٣٥) شێخ مستەفا تەختی

٣٦) سۆفی عەلی کێونانی

٣٧) لالۆ خەسرەو

٣٨) مەولانا یۆسف ڕۆیسە

٣٩) شێخ شەمسەددین دەرهەردی

٤٠) خانای قوبادی

ناوی شاعیرەکان

بە گوێرەی پیتی ئەلف و بێ

١) ئاغە کۆر

٢) ئەحمەدی تەختی (شێخ)

٣) ئیبراهیم (میرزا)

٤) ئەلیاس بەگ

٥) ئوەیس بەگ

٦) بێسارانی: بڕوانە مەحزوونی

٧) پەشێو

٨) جەمالەددین مەردۆخی(شێخ) - ابویم

٩) حافز فەرهاد (مەلا)

١٠) حەسەنی دەرەهەردی (شێخ)

١١) خانای قوبادی

١٢) خەسرەو (لالۆ)

١٣) دەردین

١٤) ڕەزا بەگ

١٥) زەینەلعابدین (مەولانا)

١٦) شاکە

١٧) شەمسەددین دەرەهەردی (شێخ)

١٨) تاهیری هەورامی (مەلا)

١٩) عەبدی

٢٠) عومەر نەججاڕی

٢١) عەبدولموئمین مەردۆخی(شێخ)- ڕاقم

٢٢) عەلی کێونانی (سۆفی)

٢٣) عەلی محەمەد بەگی تیلەکۆ (حاجی)

٢٤) فەڕڕوخ پاڵنگانی (مەولانا)

٢٥) فەزلوڵڵا (مەلا)

٢٦) قاسم پایگەلانی (مەولانا)

٢٧) لوتفوڵڵا (شێخ)

٢٨)لا اعلم

٢٩) لا اعلم

٣٠) مەحزوونی (زۆربەی لاپەڕەکانی کەشکۆڵەکە)

٣١) محەمەد ئەمین بەگی هەورامی

٣٢) محەمەد قوڵی سولەیمان

٣٣) مستەفا تەختی (شێخ)

٣٤) میکائیل (استاد)

٣٥) ناظر بستی

٣٦) یاسکە

٣٧) یۆسف یاسکە

٣٨) یۆسف (مەولانا) برای مەلا حەبیبی گلان

٣٩) یۆسف ڕۆیسە (مەولانا)

٤٠) یەعقوب جان (شێخ)